

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

Edin Huseinović, BA

Utjecaj žena u sukobima optimata i populara

(završni magistarski rad)

Mentor: prof. dr. Salmedin Mesihović

Sarajevo, 2021.

Sadržaj

Sadržaj.....	2
Uvod.....	3
1. Historijat istraživanja	7
2. Optimati i populari.....	11
2.1. Antički autori o optimatima i popularima.....	12
2.2. Odnos snaga rimskih frakcija.....	13
2.3. Političke frakcije rimske države kao prethodnici modernih stranaka?	15
3. Izvorna građa o ženama antičkog Rima.....	17
3.1. Plutarh.....	18
3.2. Polibije.....	20
3.3. Tit Livije	22
3.4. Svetonije	23
3.5. Tacit	24
3.6. Dion Kasije	26
3.7. Ciceron.....	27
3.8. Apijan.....	29
3.9. Epigrafski spomenici	30
4. Položaj žena u Rimskoj državi.....	33
4.1. Obrazovanje i obiteljski život	33
4.2. Svakodnevica i društveni život	35
4.3. Žena – supruga, seksualni objekat ili prijatelj?.....	37
4.3.1. Konkubine, ljubavnice i/ili <i>amicae</i>	37
5. Najmoćnije žene rimske Republike i njihov utjecaj	42
5.1. Kornelija Afrikana – ideal rimske matrone	43
5.2. Aurelija i Julija – diskretne Rimljanke	47
5.3. Sempronija Tuditani.....	48
5.4. Servilija i Porcija – žene koje su “ubile” Cezara	50
5.5. Klodija – Ciceronova protivnica	54
5.6. Fulvija – “žena Trijumvir”	56
5.7. Oktavija – plemenita supruga i majka	64
5.8. Kleopatra – žena koja je podijelila Rimljane.....	69
6. Utjecaj poslovnih žena i žena u politici	72

6.1. Ciceron – tekstovi o utjecaju žena	73
6.2. Terentija i Tulija	76
6.3. Pobuna rimskih žena – Hortenzija	78
7. Žena kao bitan faktor rimske države.....	81
Zaključak.....	83
Summary	85
Biografija	86
Prilog radu.....	87
Bibliografija	89
Skraćenice	89
Izvori	89
Literatura.....	93
Internet stranice.....	104

Uvod

Od prvih trenutaka učenja historije, kontakta sa historijom, stječe se dojam da žene nisu imale nikakvog udjela u napretku čovječanstva, s obzirom na to da su u gotovo svim historijskim narativima spomenute tek malobrojne žene. Uvijek su se bilježila samo muška dostignuća i muška historija, pa je stoga dio historijskih izvora i raznoraznih zapisa ustvari netačan. O ženskoj historiji se mora govoriti kao vrsta odgovora onima koji smatraju da je svaka situacija uvijek imala jednak utjecaj na muškarce i na žene. Tek su u savremeno doba historičari počeli uviđati da su najveći dio ljudske historije muškarci i žene imali suprotstavljena iskustva, i da je nemoguće odrediti ulogu žene u historiji čovječanstva samo na osnovu izvornih podataka koji nisu podvrgnuti kritici i analizi.

Od svojih legendarnih početaka, rimsko društvo je izrazito patrijarhalno. Mitološki podaci o otmici Sabinjanki i njihova odanost “novim” muževima otmičarima, preko Lukrecije i njezinog samoubistva te mnogim drugim primjerima iz rimske historije, položaj žena u rimskom društvu je oduvijek bio podređen muškarcima. Osnovna uloga rimske žene je oduvijek bila odlična majka i još bolja supruga. Ako su ta dva osnovna uvjeta ispunjena, onda se za jednu ženu može reći kako je ona vjerna, čedna i idealna. Međutim, bilo bi potpuno pogrešno reći kako žene nisu imale važnost i u rimskom javnom životu. Položaj žene u kasnoj Republici bilo da je riječ o individuama ili klasi zahtjeva da se kaže kako su one bile dosta slobodnije od svojih “sestara” u antičkoj Grčkoj. Naravno, one nikada nisu uspjele da se upotpunosti izjednače sa muškarcima, ali kako je vrijeme prolazilo njihov utjecaj na državu je zapravo i dolazio kroz njihov utjecaj na muškarce koji su upravljali državom.

Magistarski rad je podijeljen u sedam poglavlja, a svako od njih sadrži nekoliko manjih tematskih cijelina. Na početku rada kao prvo poglavlje bit će predstavljen *Historijat istraživanja* unutar kojeg se nalazi i ključno pitanje kada je riječ o izučavanju ovakve teme, a to je problem izvorne građe. Pored toga, poglavlje je koncipirano tako da donosi različite poglede historiografije, jer se perspektive historičara i drugih istraživača dosta razlikuju ovisno o vremenu u kojem su pisali o jednoj marginalnoj temi kao što je ženska povijest. S obzirom na oskudnost bosanskohercegovačke, ali i regionalne historiografije o ovoj temi, značajnija pažnja je posvećena svjetskoj historiografiji gdje je, također, ovakva tema uglavnom bila predmet obrade u okviru obimnijih radova koji se bave određenim periodima Rimske države.

U drugom poglavlju naziva *Optimati i populari* predstavljen je položaj dvije frakcije u periodu rimske Republike. Njihove odlike, političko djelovanje, te utjecaj na sveukupna dešavanja tokom Rimske države su jednostavno nezaobilazni s obzirom da je ključna tema rada utjecaj žena u njihovim sukobljavanjima. U poglavlju će biti navedeni podaci o tome ko su i šta su to tačno optimati i populari, ko se sve smatra pripadnicima tih frakcija i kolika je razlika između jednog optimata i jednog populara. Pored toga, ostvarit će se i uvid kako su političke frakcije doživjeli antički autori i kakvo je njihovo mišljenje o istima. U velikom broju radova novije historiografije se pokušava stvoriti poveznica rimskih frakcija sa demokratijom i mogućnosti da su optimati i populari prethodnica današnjih modernih stranaka, o čemu se također govori u ovom poglavlju.

Treće poglavlje *Izorna građa o ženama antičkog Rima* nudi uvid u stanje izvorne građe kada su u pitanje žene, njihov položaj i djelovanje u Rimskoj državi. U poglavlju su navedeni pojedinačno antički autori koji su u svojim radovima govorili o rimskim ženama i njihovom utjecaju te djelovanju. Međutim, literarna vrela nisu dovoljna jer je riječ o autorima koji su bili dosta subjektivni u svojim pisanjima, pa je iz tog razloga pažnja posvećena i epigrafskim spomenicima. Iako ne postoji ogroman broj njih koji govore o ženama u periodu kojim se bavi ovaj radi, oni se svejedno mogu smatrati ključnim u dokazivanju validnosti pisanih dokaza.

Položaj žena u Rimskoj državi naziv je četvrtog poglavlja u kojem je fokus na određivanju i objašnjavanju općenitog položaja žena u Rimu. Cilj je kroz nekoliko segmenata, poput obrazovanja, svakodnevnice, obiteljskog života uvidjeti koliki je zapravo utjecaj žena u državi. Pažnja je posvećena ženi kao supruzi, ljubavnici i prijatelju, kako bi se pokušalo odgonetnuti pitanje da li su i uolikoj mjeri žene utjecale na historijske procese. Na osnovu podataka koji su izneseni u ovom poglavlju može se uvidjeti da položaj žena u Rimskoj državi još uvijek nije pretjerano popularna tema u historiografiji, iako se u posljednjih nekoliko decenija desila revitalizacija na tom polju.

U petom poglavlju naziva *Najmoćnije žene rimske Republike* govori se o životopisima pojedinih Rimljanki koje su iza sebe ostavile veliki trag u sferi političkog djelovanja. Podaci su prilično oskudni kada je riječ o ženama u rimskom periodu. Ipak, o ženama koje su navedene u ovom poglavlju postoji priličan broj informacija od strane antičkih autora te su one ujedno bile i najzanimljivije mnogim istraživačima i historičarima. Pored toga, oko njih su se uglavnom i "lomila koplja" kada je riječ o historiografiji, ali i o pisanju antičkih autora gdje su i oni imali drugačija mišljenja o pojedinim ženama ovog perioda. Gotovo bez izuzetka, ove

žene su posjedovale stvarnu moć i politički utjecaj ne samo na muškarce iz svojih porodica, nego na cjelokupno rimsko društvo. Posebno se tu ističe Fulvija, koja je ozloglašena kod antičkih autora, ali je izuzetno prihvaćena od strane historiografije kao žena koja je imala najveći javni utjecaj tokom svog života. U ovom poglavlju je cilj pojasniti onovremene događaje koji su utjecali na političke odluke svakih od ovih žena, kao i prikazati u kolikoj mjeri su one odstupale od rimskog ideala žene i supruge, te kako su antički autori percipirali njihovu političku aktivnost.

U šestom poglavlju analizira se koji je zapravo bio utjecaj žena u poslovima koje su obnašale, neovisno o njihovom političkom opredijeljenju ili djelovanju. Zbog uvjerenja o ženama koja su tada postojala, od žena se nije puno očekivalo osim da obavljaju kućne poslove i da se brinu o porodici. U ovom poglavlju je pokazano kako su žene bez problema bile aktivne i u javnim poslovima. Veliki fokus u ovom poglavlju je stavljen na Cicerona i njegove tekstove o ženama. On je jedan od rijetkih antičkih autora, čija su djela sačuvana, i koji je živio u periodu sukobljavanja optimata i populara, te je na taj način on ključna osoba u određivanju uloge i djelovanja žena tog perioda. Međutim, potrebno je obratiti pažnju na njegova pisma, jer se u njima uglavnom nalazi sadržaj koji je subjektivne prirode. U ovom poglavlju je obrađen i segment pobune rimskih žena, odnosno čuveni govor Hortenzije kako bi se ponudio odgovor na pitanje da li su žene imale pravo glasa u rimskoj državi, da li je bilo moguće da se one demonstracijama izbore za određena prava. U posljednjem, sedmom, poglavlju *Žena kao bitan faktor rimske države* se govori o činjenici da su muškarci bili ti koji su pisali o historiji rimske države, i da kada se govori o ženama antičkog svijeta, treba biti svjestan situacije da o tome ne postoji nijedan ženski pisani izvor.

Tokom izrade rada korišteno je nekoliko metoda, prije svega tematska metoda kako bi se potpuni fokus stavio na određene probleme i načine na koji bi se oni mogli riješiti. Uz tematsku metodu u značajnoj mjeri je korištena komparativna metoda tokom analiziranja izvorne građe, ali i prilikom analize pojedinih problema o kojima u historiografiji postoje drugačija mišljenja. S obzirom da se tema u jednu ruku može smatrati i životopisnom, komparativna metoda je pomogla tokom detaljnije analize određenih ličnosti i događaja. Prilikom analize tekstova antičkih autora te pojedinih epigrafskih spomenika korištena je vanjska i unutrašnja kritika izvora. Također, historijska analiza je bila nezaobilazna kako bi se što je moguće bolje razumijela tema o kojoj se piše i kako bi se uvidjelo o kakvim problemima i pitanjima je riječ. Cilj rada je prikazati, prije svega, dosadašnja dostignuća historiografije o historiji žene u Rimskoj državi i ukazati na činjenicu da su pripadnici “starije historiografije”

uglavnom samo prenosili podatke koje su ostavili antički autori bez da su pristupili kritičkoj analizi istih. Pored toga, u bosanskohercegovačkoj historiografiji, prije svega, ne postoji niti jedno obimno djelo niti jedan rad koji se bavi isključivo utjecajem i položajem žena u periodu Republike, odnosno sukobljavanju optimata i populara. Može se govoriti o pokušaju popularizovanja teme kao bitnog segmenta izučavanja antičke povijesti.

1. Historijat istraživanja

Perspektive historiografije su dosta različite kada je ovakva tema u pitanju, tu postoje zapravo dvije analize u okvirima historiografije. Jednu grupu predstavlja tzv. starija historiografija koja je više naginjala ka čistom i nekritičkom prevođenju podataka koje su iza sebe ostavili antički rimski pisci. Tu nastaje ogroman problem kojeg je upravo otkrila druga grupa, odnosno novija historiografija koja je uvidjela kakve su zapravo pogreške napravili autori koji su samo prenosili riječi, te pritom nisu izvodili nikakve kritičke analize niti su provjeravali informacije koje su imali na raspolaganju, poredili ih sa drugim tadašnjim saznanjima. Zbog takvog pristupa je danas nešto aktualnija tema proučavanja žena u rimskom, ali i antičkom periodu generalno. Metodološki pristup je dosta drugačiji nego ranije, pa se konstantno vrši kritika i analiza djela koja su iza sebe ostavili savremenici tog perioda.

Naime, historija žena često se shvata kao marginalno spominjanje žena koje se dodaje tzv. općoj historiji. S druge je strane sve prisutnije mišljenje kako su žene “nevidljive” u historiji i kako tu očitu nepravdu i neznanstvenu činjenicu treba ispraviti uvođenjem u historiju žena, odnosno ocjenom doprinosa žena općem civilizacijskom toku.¹ Veliki broj naučnika smatra kako je nužno promijeniti stav o marginalnom doprinosu žena civilizaciji, osporavajući na taj način djelovanje muškaraca kao isključivo relevantno korisno djelovanje.² Civilizacija se, prema njima, sastoji od zbirke aktivnosti i muškaraca i žena koje se moraju promatrati kao jednako značajni historijski fenomeni. Svakako, za razvoj historije žena i ženskih studija uopće presudan je i savremeni ženski pokret.³

Proučavanje žena i njihovog utjecaja u Rimskoj državi, kada je u pitanju bosanskohercegovačka historiografija, skoro da nema nikakav historijat istraživanja. Jedini koji je aktivan u tom polju jeste Salmedin Mesihović, koji je napisao nekoliko radova koji se tiču općeg položaja Rimske države. Svakako da je najveći doprinos u ovom pogledu dao sa djelom *Cornelia Africana Minor, filia Scipionis et mater Gracchorvm*, koje je svjetlo dana ugledalo 2019. godine, u kojoj je između ostalog ponuđen pregled života i djelovanja Kornelije, majke braće Grakha, jedne od žena koje su smatrane idealima tadašnjeg vremena. Njen život i djelovanje je popraćeno izvornom građom i na pojedinim mjestima ocjenom historiografije.⁴

¹ Feldman & Sklevicky, 1985, 139 – 146.

² Freedon, 2001, 219 - 220

³ Ravlić, 2003, 273.

⁴ Mesihović, 2019, 7 – 85.

Kada je riječ o modernoj historiografiji o rimskom periodu, malo ljudi je poznato sa činjenicom da je Machiavelli pisao o rimskoj antici, odnosno da je on u svom djelu *Discorsi sopra la prima deca di T. Livio*⁵, zapravo vjerovao da su sukobi koji su postojali između Senata i naroda bili sukobi koji su se morali desiti jer su i jedni i drugi imali određenu slobodu. Iako je dosta podataka preuzeo od Polibija, ipak, on je distancirao sebe od njegovog viđenja rimskih antičkih pisaca te on nije vidio rimski narod kao ključni problem rimske države.

Pioniri u polju ženske historije u antičkom Rimu su svakako bili Theodor Mommsen u svome djelu *History of Rome (Römische Geschichte)*⁶ i Edward Gibbon sa radom *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*.⁷ Međutim, u njihovim radovima, koji se bave općenito rimskom civilizacijom, o ženama se piše samo usputno. Generalno posmatrajući, sve do 70-ih godina prošlog stoljeća žene su uglavnom usputno spominjanje tokom opisivanja drugih događaja. Balsdon se obično smatra prvim historičarem koji je u svome radu *Roman Women*⁸ pokušao o ženama pisati na nešto drugačiji način nego do tada. Njegov rad je pokrenuo mnoge istraživače da se fokusiraju i na, do tada, marginalne teme iz povijesti.

Sarah Pomeroy je 1975. godine napisala knjigu *Goddesses, whores, wives and slaves*, prvo djelo koje se isključivo pozabavilo pitanjem položaja grčkih i rimskih žena iz njihovog ugla. Nakon nje, Suzanne Dixon, poznata historičarka koja se posebno zanimala za ženska pitanja u rimskom periodu, izdaje nekoliko svojih radova,⁹ među kojima posebnu pažnju privlači rad *Reading Roman Women*.¹⁰ Ona je itekako svjesna predrasuda koje su različite generacije prije nje unijele u proučavanju i analiziranju antičkih izvora, pa je posebnu pažnju posvetila tome da ne “upadne u istu zamku.” Judith Evans Grubbs je 2002. godine objavila knjigu antičkih izvora sa nazivom *Women and the Law in the Roman Empire*¹¹ koje je izuzetno korisno kao polazište za sve one koji se bave rimskim pravom, ali i odnosom prava prema ženama u periodu rimske države.

Jedan od onih autora koji su posvetili ogromnu pažnju položaju žena i njihovom političkom utjecaju, jeste Richard Bauman sa svojim radom *Women and Politics in Ancient*

⁵ Lintott, 2008, 6 – 10.

⁶ Mommsen, 2005. (Riječ je o elektronskom izdanju s obzirom da je djelo originalno napisano u periodu između 1854. i 1856. godine.)

⁷ Gibbon, 1846.

⁸ Balsdon, 1962, 49.

⁹ Radovi naslova *The Roman Mother* iz 1988. godine, zatim *The Roman Family* 1992. godine, su je itekako proslavili, a samim time i temu ženske historije.

¹⁰ Dixon, 2001, 18.

¹¹ Grubbs, 2002, 18 – 21.

*Rome*¹² u kojem je fokus rada stavio na žene i njihovo djelovanje od samih početaka pa sve do vladavine Nerona (37. – 68. godina). Njegov rad je izrazito bitan jer je tokom pisanja koristio hronološki i tematski pristup temi, tako da je pratio sve ključne događaje koji su zahvatili Rimsku državu i u njima je pronalazio utjecaj žena i koliko su takve promjene pogodile žene. Pored toga, posebnu pažnju je posvetio najuglednijim ženama, onima koje su uzrokovale određene promjene.¹³

Među najplodnije historičare i autore koji su se bavili ženskim pitanjem antičkog Rima, ubraja se Susan Treggiari koja je izdala nekoliko radova koji se dotiču ženskog pitanja u Rimskoj državi. Njena dva posljednja rada, *Terentia, Tullia and Publilia. The Women of Cicero's Family*¹⁴ i *Servilia and her Family*¹⁵ predstavljaju izuzetno korisne knjige ne samo za istraživače koji se bave ovim temama, nego i za studente koji žele naučiti nešto novo o moćnim ženama rimske Republike. Problem sa ovim knjigama jeste u tome što one ne donose neke posebno nove podatke, nego je uglavnom riječ o već ranije postavljenim pitanjima i odgovorima. Postoji još veliki broj istraživača koji su se dotaknuli položaja žena i njihovog političkog utjecaja, a među njima se posebno treba izdvojiti Charles L Babcock i njegovo djelo *The Early Career of Fulvia* koji je pisao o životu i karijeri jedne od najinteresantnijih i među antičkim autorima najkontroverznijoj ženi rimske Republike.¹⁶ Osim toga, podaci o položaju i utjecaju žena se mogu pronaći u monografijama i radovima o temama iz razdoblja kasne Republike jer je život ovih žena prikazan kroz prizmu aktivnosti moćnika toga doba.

Kada je riječ o optimatima i popularima, u radu je korišteno nekoliko autora koji su se bavili tim pitanjem. Prije svega tu je rad Salmedina Mesihovića *Prva Republika*, gdje je učinjena historijska rekonstrukcija tih frakcija, ali je tekst prilagođen za upotrebu u nastavnom procesu.¹⁷ Korišteni su i radovi naučnika poput Alexandera Jakobsona *Optimates Populares 4th edition*¹⁸ koji je smatrao kako optimati i populari nisu bile političke stranke u smislu modernih današnjih stranaka. Za njih je rekao kako nisu imale striktno određeno članstvo, niti su imali pisane programe, planove i manifeste, nego je većini političara određena frakcija poslužila da individualno napreduju. Sličnog razmišljanja je bio i Ronald Syme u radu *The*

¹² Bauman, 1992, 5 – 10.

¹³ Ibidem, 60 – 78.

¹⁴ Treggiari, 2007, 33 – 38.

¹⁵ Treggiari, 2019, 123 – 125.

¹⁶ Babcock, 1965, 1 – 32.

¹⁷ Mesihović, 2021, 493.

¹⁸ Jakobsen, 2016, 1 – 11.

*Roman Revolution*¹⁹ rekavši kako su na politički život rimske Republike utjecali individualci koji su bili željni moći, bogatstva i slave, a ne političke frakcije.

Svako istraživanje antičkih rimskih žena, ili generalno žena kroz različite periode, mora se pozabaviti sa dva problema. Prvi problem jeste da o njima podatke donose samo historičari, književnici i istraživači koji su muškarci, a drugi problem, koji je više problem rimske države i antičkog perioda, jeste da su upravo ti historičari i autori više fokusirani samo na vladajuću i elitnu klasu države. Zbog toga se za istraživanje o ovoj temi kao ključni problemi moraju navesti nedostatak izvorne građe, subjektivnost antičkih autora, nedovoljna kritička analiza historičara. U posljednjih nekoliko decenija korištenje primarnih izvora u historiji je itekako napredovalo, ali ne samo u smislu da je pronađen veći broj istih, nego u činjenici da su razni istraživači počeli da analiziraju izvorne podatke, što je rezultiralo drugačijom kvalitetom radova.²⁰ Podaci o sudjelovanju muškaraca u javnoj sferi života, politici, vladi, ratu i diplomatiji, poslovima su itekako raznovrsni, a takvih podataka o ženama nema. O njima generalno postoje podaci koji su više lične prirode. Žene u izvorima koje se dotiču državnih problema, državnog djelovanja, politike, uz par izuzetaka, jednostavno ne postoje.

¹⁹ Syme, 1939, 59.

²⁰ Cleary & Neumann, 2009, 67.

2. Optimati i populari

U godinama nakon završetka II punskog rata u rimskoj državi počinje postepeno da jača utjecaj nobiliteta, prije svega posebno izraženog preko institucije Senata. Takva situacija je postepeno dovodila do pogoršavanja agrarne, a samim time i ekonomsko – socijalne krize, koja je u posljednjim decenijama srednje Republike teško pogodila rimsku državu. Drastično je slabio seoski plebs, tačnije slobodni sitni i srednji posjednici. Upravo je sitni plebs bio kamen temeljac svih državnih institucija kao što su vojska, komicije, plebejska skupština i plebejski tribune i edili.²¹ Zbog takve situacije se nobilitet postupno sve više staleški ograničavao, s obzirom da dolazi do smanjivanja tzv. *homines novi*²² (novih ljudi) koji su proisticali iz redova drugih rimskih slojeva, na čelnim državnim funkcijama.

Međutim, rimski nobilitet i pored toga nikada u cijeloj historiji rimske države nije bio jedinstven niti u jednom smislu. Uvijek su postojale različite frakcije unutar nobiliteta, pojavljivali su se ambiciozni pojedinci koji su često gledali osobne interese, pa se znalo desiti da dolazi do međusobnih sukobljavanja, što je dovodilo do stvaranja određenih političkih programa i savezništva. Zbog toga se za rimski nobilitet, posebno nobilitet u vrijeme rimske Republike, sa sigurnošću može reći da je bio izrazito produktivan, ali nikada statičan. Posebno su povezani sa nizom kontroverznih događaja u rimskoj historiji.²³

Ogroman problem za rimsku Republiku je nastao onda kada je došlo do stvaranja dvije političke stranke – stranke optimata i populara. Ustaljeno je mišljenje kako su optimati zapravo predstavljali Senat, odnosno da su djelovali kao senatorska partija, dok su sa druge strane populari predstavljali narod, modernim riječnikom rečeno “reformsku stranku”.²⁴ Sa sigurnošću se može tvrditi da je iz zbivanja 133. godine p.n.e, odnosno iz pristalica reformnog pokreta Tiberija Grakha²⁵ (*Tiberius Sempronius Gracchus*)²⁶ proizašla stranka populara,

²¹ Mesihović, 2016, 1 – 2.

²² Burckhardt, 1990, 77 – 99.

²³ Mesihović, 2016, 1 – 2.

²⁴ Scullard, 2010, 6.

²⁵ *Vell.* II, 2. 129.

²⁶ Tiberije Grakh je pripadao izuzetno uglednoj porodici, njegov djed je poznati Scipion Afrikanac Stariji, čovjek koji je porazio Hannibala, majka mu je bila Kornelija jedna od žena koje su rimski antički autori opisivali kao ženu za primjer. Tokom svoje karijere, Tiberije je služio vojsku pod komandom Publija Kornelija Scipiona Emilijana (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus*), čovjeka koji će se oženiti njegovom sestrom Sempronijom. Ono što je svakako promijenilo i uveliko utjecalo na ličnost Tiberija Grakha jeste njegova borba za reforme. (*Plut.* TG 1.1, 1.2, 1.3, Scullard, 2010, 21; Mesihović, 2015, 498.

odnosno tzv. narodnjaka ili narodne stranke. Suprotno ovoj stranci se razvija stranka *optimata* ili stranka najboljih, odličnih.²⁷

2.1. Antički autori o *optimatima* i *popularima*

Najraniji podatak gdje se spominje epitet *popularis*, kako bi se opisao jedan rimski političar pripada godini 66. p.n.e.²⁸. Naime, Ciceronu se može zahvaliti na jednoj definiciji političkih odnosa u rimskoj državi, koju je on napisao u svome djelu *Pro Sestio* 56. godine p.n.e.: “*U državi su uvijek postojale dvije vrste ljudi koji su se bavili politikom i koji su imali koristi od politike; oni koji su htjeli da se o njima misli, optimati, i oni koji su željeli da se o njima misli, populari. Oni koji su htjeli da njihovi postupci i njihove riječi budu ugodne masi stanovništva nazivani su popularima, a oni koji su sebe smatrali najboljima u političkom aspektu, bili su optimati.*”²⁹ Ovakva definicija se može posmatrati kao kontroverzna, jer je, prema njoj, cilj populara da udovolje masi, dok je cilj *optimata* da udovolje samo najboljim ljudima i da dobiju njihovo odobrenje, što ne bi bila ispravna podjela ovih frakcija. Djelovanje *optimata* svakako jeste više naginjalo ka senatorskoj klasi, ali bi pogrešno bilo percipirati ih isključivo kao političare, uglednike koji zapostavljaju obični narod.

Ciceron je sasvim jasno tvrdio da u rimskoj državi postoje dvije političke frakcije, ali on nije naginjavao niti jednoj strani previše, nego je rekao da je to politički fenomen kasne Republike. Sličnog razmišljanja je bio i Salustije (*Gaius Sallustius Crispus*)³⁰, historičar koji je obnašao funkciju narodnog tribuna. Riječ je o funkciji koju je dobijao popular, i on je potvrdio, bez da je koristio riječi *optimati* i *populari*, da je politika kasne Republike fenomen: “*Prije uništenja Kartagine, narod i Senat su vodili Republiku zajedno u miru i prosperitetu. Onda, zbog moralnog pogoršanja koje je mir donio sa sobom, nobilitet je počeo da zloupotrebljava svoju poziciju, a i narod svoju slobodu, pa je zbog toga društvo bilo podijeljeno na dvije frakcije.*”³¹

Na osnovu pisanja Salustija se može donijeti zaključak kako on jednu stranu vidi kao zaštitnike naroda, a drugu stranu kao zastupnike volje i želje Senata, ali pored toga on smatra kako su obje stranke koristile politiku kako bi stekle vlastitu moć i vlastiti ugled. Iako ne koristi nazive *optimati* i *populari*, svejedno je potvrdio da su takve frakcije postojale u rimskom

²⁷ Mesihović, 2021, 493.

²⁸ *Cic. Cluent. 77.*: Saeger, 1972, 328 – 338.

²⁹ *Cic. Sest. 44.* 96.

³⁰ O Salustiju: Syme, 1964, 7.; Mellor, 1990, 30.

³¹ *Sal. Jug. 41.*

društvu. S toga se za članove obje stranke može reći kako su oni zapravo pripadali jednoj klasi, a to je elitna ili ugledna klasa.

2.2. Odnos snaga rimskih frakcija

Optimati su u početku bili dosta superiorniji u odnosu na populare, pa su oni bili ti koji su upravljali Senatom i generalno rimskom državom. Razlika među njima nije bila u klasu, čak ni u programima koje su predlagali, nego u metodama i uvjerenjima u koja su vjerovali i koja su pratili. Populari su s jedne strane težili ka ličnoj dominaciji, osobnoj prevlasti, dok su optimati htjeli da održe oligarhiju koju su stvorili i koju su kontrolirali.³² Glavni cilj kod mnogih populara je bio da prekinu dominaciju i vladavinu optimata, međutim, pojedinci, poput Tiberija Grakha i njegovog brata Gaja Grakha (*Caius Sempronius Gracchus*)³³ su uistinu bili istinski reformatori. Tiberijev glavni cilj je bio zaštita naroda i dobrobit naroda, pa je taj cilj stavljao iznad svog ličnog položaja. Zbog takvog pristupa će populari biti nešto uspješniji u sukobima sa optimatima dok je na čelu stranke bio Grakh.³⁴

Nakon ubistva Tiberija, a kasnije i njegovog brata Gaja, populari su ostali bez vodstva i izgubili su dosta svoje snage. U biti, kompletna vlast u Republici se pronašla u rukama optimata, čiji su glavni predstavnici dolazili iz malobrojnog rimskog sloja enormno obogaćenog nakon II punskog rata.³⁵ Međutim, vrlo brzo se javlja novo ime koje će odigrati jako bitnu ulogu u razvitku rimske Republike, ali i veliku ulogu u politici populara, a to je Gaj Marije (*Caius Marius*).³⁶ Njegov protivnik iz reda optimata je bio Lucije Kornelije Sulla (*Lucius Cornelius Sulla Felix*)³⁷ koji će itekako djelovati na stranku optimata, te će svoj vrhunac dostići za vrijeme njegove diktature.³⁸

Sve dok Marko Porcije Katon Mlađi (*Marcus Porcius Cato*) nije preuzeo vodstvo nad optimatima, ta partija je bila izrazito dominantna pristalicama nekadašnjeg diktatora Sulle,³⁹

³² Mackie, 1992, 49 – 73; Mesihović, 2021, 493; Jakobson, 2016, 1 – 11; Robb, 2010, 114.

³³ Izvori ga prikazuju kao uvjerenog, energičnog i ustrajnog čovjeka. Uspoređujući ga sa njegovim bratom Tiberijem, Plutarh ističe da je Gaj bio odlučan i vatren čovjek, dok je Tiberije u usporedbi s njim bio pomirljiv. (*Plut. CG* 1.1, 1.2, 1.3)

³⁴ Scullard, 2010, 6.

³⁵ Mesihović, 2021, 507 – 508.

³⁶ Roditelji Gaja Marija (Marije i Fulcinija) su bili siromašni ljudi koji su živjeli od rada na svom imanju. Gaj Marije uopšte nije vidio Rim ili imao neku viziju Rima dugi niz godina. To ga nije spriječilo da u svojoj mladosti već pokaže da će postati izuzetno bitna osoba rimske države. (*Plut. Mar.* 3.13)

³⁷ Za razliku od Marija, Sulla je bio rodnom iz patricijske porodice, ali zahvaljujući svojim prethodnicima, nije bio naročito bogat kako su mogle patricijske porodice da budu bogate. On je opisao kao izrazito agresivna i tvrda osoba, nije dopustio da bude vođen sa svojim emocijama. (*Plut. Sull.* 1.1.)

³⁸ Keaveney, 2005, 58.

³⁹ Goodman & Soni, 2012, 50.

gdje su svi oni bili pripadnici plebejskog nobila. Njihova politička djelatnost tada je bila da zadrže *status quo*, da očuvaju ono što je ostalo nakon Sulle i njegovog djelovanja.⁴⁰ U Senatu su imali ogromnu koncentraciju svojih ljudi, ali ono što je bio problem za njih u tom periodu jeste što nisu mogli djelovati na narod, tu su im populari odnosili velike pobjede. Kada je obnovljena moć jednog tribuna, započeli su ogromni problemi za optimati.⁴¹ S druge strane, fenomen političara *populara* se može pratiti još iz vremena Tiberija Grakha, ali nije slučajnost da se ta riječ prvi put u političkom smislu spominje upravo u periodu nakon vladavine Sulle, nakon njegovog pokušaja da osigura moć Senata. Njegov cilj i cilj njegovih pristalica je bio da ukinu i ono malo moći što je imao narod i njihovi predstavnici. Takve ekstremne mjere su dovele i do reakcije, a to je dovelo do stvaranja i aktivnijeg djelovanja populara.⁴²

Međutim, treba voditi računa o tome da su populari i optimati dosta sličniji nego što se na prvi pogled činilo. Na to su u svojim tekstovima već ukazali Ciceron i Salustije kada su ustanovili da su i populari i optimati zapravo bili jednako dobri i jednako loši.⁴³ Uglavnom se istraživači slažu sa tezom da su optimati i populari poticali iz uglednijih porodica i da je njihov primarni cilj prije svega bila vlastita korist, pa tek onda sve ostalo. Svaki od pripadnika bilo koje frakcije je prvo razmišljao o tome kako da napreduje u svojoj karijeri.⁴⁴ Činjenica da je veliki broj uglednika i političara stao na stranu populara može govoriti o tome da su to činili onda kada bi im Senat zaustavio ili blokirao napredak ili kada bi oni smatrali da Senat negativno djeluje na njih. Naravno, nije potrebno otići potpuno u drugu krajnost, pa iskazati kako su populari i optimati bili prijatelji, jer je historijska činjenica da se pripadnici obje stranke nisu podnosili i da su sukobi među njima bili česti, a neki od njih su se završavali ubistvima pa čak i masakrima. U historiografiji vlada mišljenje da su ti sukobi prvenstveno izazvani zbog suprotnih mišljenja određenih pojedinaca.

Politički život rimske Republike žigosali su i pokolebali, ne stranke i programi bilo kakvog karaktera, ne opozicija između Senata i naroda, optimata i stanovništva, nego borba za moć, bogatstvo i slavu. Natjecatelji su bili nobili među sobom, kao pojedinci ili u skupinama, otvoreni na izborima i na sudovima. Ronald Syme je u svom radu objasnio svoje viđenje

⁴⁰ *Vell.* 2.29

⁴¹ Taylor, 1961, 119.

⁴² Mackie, 1992, 49 – 73.

⁴³ *Sall. Cat.* 38; *Cic. Off.* 1.85.

⁴⁴ Taylor, 1961, 120.

sukoba u kasnoj Republici kao sukobljavanje između dominantne oligarhije potekle iz zajedništva moćnih obitelji i njihovih protivnika.⁴⁵

2.3. Političke frakcije rimske države kao prethodnici modernih stranaka?

Ko su zapravo optimati i populari? Može li se govoriti o optimatima i popularima kao o strankama u demokratskom sistemu i da li je uopšte postojala demokratija u rimskoj državi? Pitanja su na koja su mnogi istraživači pružali zanimljive odgovore. Termini populari i optimati nisu korišteni uvijek i konstantno kako bi se kategorizirali određeni političari u rimskoj Republici, prije se može reći kako su ti termini pravili određenu razliku među aristokratima i uglednicima.⁴⁶ Svi političari su morali uvijek tvrditi da djeluju u interesu naroda, bilo da pripadaju optimatima ili popularima, s toga populari nisu mogli sebe isključivo predstavljati kao stranku naroda.⁴⁷ U smislu modernog poimanja demokratije, u rimskoj Republici to apsolutno nije postojalo, jer moderna demokratija više teži ka pravima većine, a u rimskoj Republici to nije bio slučaj. Ali, isto tako ne treba zaboraviti činjenicu da ni sam Senat nije mogao djelovati bez drugih institucija u Republici, tako da ipak postoji određeni aspekt u kojem bi se moglo reći da je demokratija postojala.⁴⁸ Theodor Mommsen je u svome djelu imao nešto tradicionalniji pogled, on je i populare i optimate identificirao sa “političkim strankama koje podsjećaju na parlamentarizam” u modernom smislu sugerirajući da je borba između tih redova rezultirala formiranjem aristokratske i demokratske stranke.⁴⁹

Populari i optimati nisu bili nikakvi tehnički termini koji su označavali određenu grupu gdje je postojalo zvanično članstvo, nisu dobijali nikakve potvrde da pripadaju određenoj frakciji. Zbog toga se dešavalo da su političari prelazili iz jedne u drugu frakciju bez problema, ali su to uglavnom radili ljudi koji su imali nešto manji ugled pa su ga pokušavali uvećati.⁵⁰ Ne opisujući nekoga kao populara niti govoreći da je jedan od “najboljih optimata” nije značilo nužno pozivanje na političku podjelu. Štaviše, kada su se ti pojmovi koristili u jasno “stranačko – političkom” kontekstu, mogli su biti izloženi manipulaciji i neprijateljskom prisvajanju.

⁴⁵ Syme, 1939, 11.

⁴⁶ Arena, 2013, 256; Brunt, 1988, 443 – 503; Mackie, 1992, 49 – 73.

⁴⁷ Robb, 2010, 121.

⁴⁸ Jakobson, 2010, 282 – 302.

⁴⁹ Mommsen, 2005.

⁵⁰ Mackie, 1992, 34 – 37.

Jedan od onih za koje se uvijek govorilo da pripada optimatima, Ciceron, je u jednom trenutku, dok se protivio Rullusovom agrarnom zakonu 63. godine p.n.e., za sebe rekao kako je on “pravi popular”⁵¹. Međutim, Ciceron je “pravim popularom” nazivao i Cezara, dok je druge koji su mu se protivili nazivao onima koji se prave da su populari. U tom slučaju riječ “popular” ili “optimat” ne predstavlja političku frakciju, nego generalno govori da li je čovjek bio na strani naroda ili nije. Prema Ciceronu, senator koji prihvati “popularistički put” je često gubitnik na svim poljima, to je osoba koja će imati problema sa održavanjem svoje moći i ugleda unutar senatorske elite,⁵² ali je to isto osoba koja će imati veliku podršku rimskog naroda.⁵³

Uobičajeno je mišljenje kako su optimati bili pripadnici uglednih, bogatih i visokih dužnosnika koji nisu marili za stanovništvo, dok su optimati bili sve suprotno njima. Međutim, to nije tako jednostavno. I među optimati i popularima je bilo onih koji su težili jačanju i promoviranju vlastitih karijera, baš kao što je bilo onih koji su se stvarno i brinuli o rimskom narodu. Pogrešno je jednu stranku okarakterizirati kao isključivo senatorsku frakciju, a drugu kao narodnu frakciju.

⁵¹ *Cic. Agr.* 2.

⁵² Robb, 2010, 167.

⁵³ *Ibidem*, 167 – 168.

3. Izvorna građa o ženama antičkog Rima

Izvorna građa koja se odnosi na položaj, utjecaj, život žena u antičkoj rimskoj državi je izuzetno oskudna. Ovakva činjenica dodatno otežava posao historičarima, ali i činjenica da se o ženama nije mnogo pisalo niti u bosanskohercegovačkoj niti u svjetskoj historiografiji. Tematika koja se dotiče žena i njihove prošlosti je često okarakterisana kao marginalna tema, tema kojoj se donekle pažnja posvetila tek u posljednjih par decenija. Izvorni podaci uglavnom sadrže fragmentalne podatke o ženama, ali isto tako mogu biti i pristrani prema pojedinim ženama, te koliko god je za jednog historičara važan primarni izvor, on je u ovakvim situacijama zamka u koju se ne smije upasti.

Zbog takve situacije je dosta rizično i nepotrebno generalizirati i ne donositi nikakve čvrste zaključke na osnovu podataka koji se mogu pronaći u izvorima. Potrebno je voditi računa o antičkom autoru, njegovoj socijalnoj ulozi u periodu u kojem on živi, kojoj stranci ili kojem dijelu društva pripada.⁵⁴ Neki od tih autora su konstantno kritizirali činjenicu da žene dobijaju prava, da imaju određenu ulogu i funkciju. Smatrali su da će to samo stvoriti problem rimskoj državi, dok su neki smatrali da je to sasvim normalna i pohvalna pojava.⁵⁵ U većini slučajeva, određeni tekstovi se mogu potkrijepiti epigrafskim ili arheološkim dokazima, ali tamo gdje ne postoje takvi dokazi, treba biti posebno pažljiv.

Kada je riječ o poimeničnim antičkim autorima koji su pisali o ženama, prije svega su to Apijan, Ciceron, Dion Kasije, Plutarh, Svetonije, Tacit, Tit Livije, Valerije Maksim ali je posljednji više uzimao podatke od Cicerona i Tita Livija. Uglavnom je riječ o ljudima koji su pisali o periodu Republike iako su živjeli i djelovali za vrijeme vladavine Augusta ili careva nakon njega.⁵⁶ Izuzetak su Tit Livije i Ciceron, koji su osjetili republički duh rimske države, pa su samim time bili savremenici dešavanja koja su se doticala žena i njihovog utjecaja u periodu kasne Republike.

Veliki broj žena je živio povučeno i u krugu svoje porodice, zbog takvih stvari one nisu bile zanimljive antičkim piscima. Naravno, ovo ne znači da te iste žene nisu bile moćne ili da nisu dobijale određeno obrazovanje, nego nedostatak informacija o njima ne dopušta da se

⁵⁴ Hemelrijk, 2005, 57 – 59.

⁵⁵ Finley, 2002, 147 – 162.; Kleijwegt, 2002, 51.

⁵⁶ Burns, 2007, 124 – 140.

generaliziraju stvari i da se donose neki veliki zaključci.⁵⁷ Takve žene su obično opisivane kao majke, bilo da su dobre ili loše, dobre ili loše supruge i slično. Kada se daje opis njihovih muževa, zna se desiti da se ujedno opisuje i njegova žena na osnovu karakteristika muža.⁵⁸

3.1. Plutarh

Plutarh je bio grčki filozof, historičar i biograf koji je najpoznatiji po svome radu “Usporedni životopisi”⁵⁹, u kojem se nalazi niz biografija poznatih Rimljana i Grka te su usporedno prikazane njihove zajedničke vrline i mane. Iako je Plutarh pisao samo o muškarcima, on je također u tim tekstovima, prije svega tekstovima koji su se odnosili na Rimljane, spominjao i njihove majke, supruge ili djecu.⁶⁰ Tako je za Gaja Julija Cezara (*Gaius Julius Caesar*) spomenuo i opisao događaj kada se on odbio razvesti od svoje supruge Kornelije, onda kada mu je Sulla naredio da to učini.⁶¹

U svome djelu *Moralia*, Plutarh je napisao jedan dio koji se zove “O hrabrosti žena”⁶² koji je posebno zanimljiv jer je Plutarh taj koji je hvalio žene kada bi one učinile određena hrabra djela, ali je znao da takva djela obično kratko traju. Generalno posmatrajući, on nije imao posebno visoko mišljenje o ženama, ali je o pojedinima znao napisati da su bile posebno hrabre, tako je pohvalio vlastitu suprugu onda kada im je kćerka preminula.⁶³ Niti jedan zakon u kasnoj Republici nije dozvoljavao rimskom muškarcu da fizički zlostavlja svoju suprugu, a upravo takve informacije donosi Plutarh⁶⁴ u svom djelu kada prenosi riječi Katona Starijeg koji je rekao kako nije bilo moguće da se fizički zlostavljaju supruge ili djeca, ali ovo je možda bilo u teoriji, s tim da treba uzeti u obzir da je u praksi to stanje vjerovatno bilo nešto drugačije.⁶⁵

Podaci koje Plutarh donosi o ženama u antičkom Rimu su dosta oskudni, baš kao i kod drugih antičkih autora, i ti se podaci odnose isključivo na ugledne ženske ličnosti poput Oktavije i Fulvije. Imao je ogromno divljenje prema Oktaviji, napisao je da je ona čudesna

⁵⁷ Bedoyere, 2018, 17.

⁵⁸ Hemelrijk, 2005, 60 – 63.

⁵⁹ Dillon, 1996, 184.

⁶⁰ Na ovaj način je opisao petu suprugu Pompeja, Korneliju: “*Mlada djevojka je imala dosta privlačnosti i pored toga što je bila mlada i lijepa; bila je visoko obrazovana, razumijevala je geometriju, a bila je cijenjena među filozofima i to bez bilo kakve uobraženosti kakvu obično pokazuju mlade i lijepe djevojke.*” *Plut. Pomp.* 55.1.

⁶¹ *Suet. Jul.* 6; Billows, 2009, 54.; Bunson, 2002,

⁶² https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Bravery_of_Women*/home.html (6.2.2021.)

⁶³ Eckstein, 1995, 152.

⁶⁴ *Plut. Cat. Ma.* 20.2.

⁶⁵ Frier, McGinn and McGinn, 2004, 95.

žena⁶⁶ i nadao se da će ona sa svojom ljepotom, dostojanstvom i inteligencijom biti odlučujući faktor u održavanju mira između njenog brata i njenog muža.⁶⁷ Potpuno drugačije mišljenje je imao o Fulviji, nju je opisao kao ženu koju nikada nisu zanimali kućanski poslovi. Da nikada nije željela da ima potpunu kontrolu i moć nad svojim muževima⁶⁸, nego je ona htjela da bude ta moćna osoba, a ne da postoji posrednik između nje i moći i slave.⁶⁹

Plutarh je u svome djelu “Usporedni životopisi” pisao o Korneliji, majci čuvenih rimskih reformatora Tiberija i Gaja Grakha. Jedna je od rijetkih rimskih matrona o kojoj je imao visoko mišljenje. Posebno je cijenio njenu odluku da se nakon smrti supruga nije više udavala iako je imala veliki broj ponuda iznimno bogatih i moćnih pojedinaca.⁷⁰ Zanimljiv je opis kojeg je iza sebe ostavio Plutarh: “*Kornelija, preuzevši brigu nad djecom i kućom, pokaza se tako promišljenom, tako dobrom majkom i tako velikodušnom da se ljudima učinilo da Tiberije nije nikako donio lošu odluku kada je izabrao da umre umjesto takve žene koja je odbila i kralja Ptolomeja kada joj je nudio da podijeli sa njom krunu i snubio je za brak. Ostajući udovicom, izgubi ostalu djecu, ali preživjele, jednu od kćeri koja se udala za Scipiona Emilijana i dva sina o kojima je ovo napisano, Tiberija i Gaja, othrani tako brižno da se činilo, premda sup o općem mišljenju bili najobdareniji od Rimljana, da u pogledu vrline duguju više odgoju nego prirodi.*”⁷¹

Nije imao posebno visoko mišljenje o Kleopatri, posebno ne u periodu kada je ona imala ljubavnu vezu sa Markom Antonijem. “*Odnosila se prema Antoniju slobodno i drsko, jer, kako kažu, sama po sebi njena ljepota nije nikako bila neusporediva, ni takva da je mogla zanijeti na prvi pogled. Posjedovala je šarm neodoljive snage u općenju, pa je njezina pojava, uz dojmljivost njenih riječi, i ujedno njezin karakter, osstavljao neku žaoku u srcima. Uživanje je bilo slušati njen glas,*”⁷² riječi su kojima je Plutarh djelimično opisao Kleopatru i pojedine

⁶⁶ *Plut. Ant.* 31. 2 – 3.

⁶⁷ Riječ je o ne baš prijateljskom odnosu između Marka Antonija i Oktavijana. Njihov odnos se može posmatrati kao toplo-hladno, kada imaju koristi jedan od drugog drže se zajedno i djeluju protiv protivnika, međutim, kada barem jedan od njih smatra da mu prijete opasnost od drugog, automatski se okreću jedan protiv drugog. Brak Antonija sa Oktavijom su mnogi gledali kao mogućnost da rimska država napokon uđe u jedno dugo mirno razdoblje, ali se desilo upravo suprotno. Počeo je novi građanski rat nakon kojeg će tek uslijediti potpuna reorganizacija rimske države i nakon čega građanski ratovi ponovo neće izjedati rimsko društvo. (*Plut. Ant.* 87.1.; Freisenbruch, 2010, 23 – 24; 33 – 34; 39 – 40, 43.)

⁶⁸ “*Antonije se oženio sa udovicom Fulvijom, ženom koja nije imala želju za obavljanjem kućanskih poslova. Njena jedina želja je bila da upravlja sa drugim ljudima. Kleopatra bi trebala zahvaliti Fulviji što je naučila Antonija kako treba da se ponaša sa moćnim ženama, jer onda kada su njih dvoje započeli aferu, Antonije je uveliko uvažavao mišljenja žena.*” *Plut. Ant.* 10.3.

⁶⁹ *Plut. Ant.* 10.5.

⁷⁰ Mesihović, 2019, 38.

⁷¹ *Plut. TG* 1.4.

⁷² *Plut. Ant.* 27. 1 – 4.

njene osobine. Za razliku od Kleopatre, o Porciji, kćerci Katona i supruzi Bruta, je rekao kako je imala odličan odnos sa svojim mužem. Plutarh je jedan od rijetkih antičkih autora koji je rekao kako je Porcija svakako morala imati veliku ulogu u svojoj porodici, nešto slično kao Servilija: *“Porcia nije bila inferiorna u odnosu na ostatak svoje porodice, voljela je svoga muža i potpuno je razumijevala sve njegove odluke i odluke porodice koje je podržavala. Kada se pogleda ličnost njenog oca, strastvenog republikanca i za Porciju se može reći kako je kćerka svoga oca.”*⁷³

Na osnovu tekstova koji su ostali sačuvani, može se reći kako je Plutarh cijenio pojedine rimske žene, ali je isto tako bio nemilosrdan prema drugima te nije imao visoko mišljenje o njima. Govorio je kako su žene izuzetno aktivne, inteligentne i hrabre, ali je također napomenuo kako žene nikada ne mogu zamijeniti muškarce, i da je njihova uloga sasvim jasna, a to je da pomognu svojim muškarcima onda kada je to potrebno. Nikako da se ističu pojedinačno ili čak iznad muškaraca.

3.2. Polibije

Polibije je bio grčki i rimski historičar koji je napisao izuzetno bitno djelo “Povijest” u 40 knjiga od kojih je sačuvano samo prvih pet. Riječ je o djelu u kojem on opisuje uspon Rimske Republike do statusa najdominantnije sile Sredozemnog mora.⁷⁴ Iako je njegovo djelo izuzetno važno za izučavanje rimske prošlosti, Polibije je u jednom od svojih izdanja objasnio i koja je poenta i uloga historičara, navodeći kako glavni zadatak svakog ko proučava historiju treba da bude analiza dokumenata i podataka, da se treba zapisivati samo ono što je potpuno tačno i što se dobilo na osnovu razgovora ili direktno sa materijala na kojem se nalazi određeni podatak.⁷⁵ Tokom pisanja svoga djela, Polibije se konstantno kritički odnosio prema izvorima, nastojao je svoje izlaganje obrazložiti podacima iz dokumenata.⁷⁶

Polibije je izuzetno značajan i plodan antički autor kada se govori o društvenim, političkim, pa čak i mitološkim aspektima rimskog života. Također, jako je bitan za izučavanje razvoja ženskog utjecaja u rimskom svijetu. Mnogi današnji historičari smatraju kako su Polibijeve historiografske metode zapravo neadekvatne, ali ipak svi itekako cijene njegovu “Historiju” zbog detaljnog i iscrpnog izučavanja perioda kojeg on pokriva. Njegova

⁷³ *Plut. Cato.* 73; *Plut. Brut.* 13; 23.

⁷⁴ Takacs, 2008, 132.

⁷⁵ Moore, 2017, 132 – 148.

⁷⁶ Mesihović, 2015, 38.

razmišljanja o politici su bila stalno na udaru kritičara tokom perioda u kojem je živio, ali i perioda nakon njegove smrti. Kasnije su rimski pisci kritizirali njegovo pisanje, nazvavši ga “zagušljivim”, ali su ga svejedno ponovo koristili. Često je u svojim tekstovima komentirao miješanje žena u mušku sferu života, a to je često nazivao kao znak moralnog propadanja.⁷⁷

Polibije nije krio svoju “mržnju” prema ženama, i tome da su za sve loše odluke koje su donesene krive upravo one. Primjer koji može oslikavati takvu situaciju, a nije vezan za jednu rimsku ženu, jeste njegovo viđenje ilirske kraljice Teute.⁷⁸ Naime, rimska država je ilirskoj kraljici poslala svoje poslanstvo nakon nekoliko gusarskih napada na italske trgovce, prilikom čega su neki od njih ubijeni, a pojedini odvedeni u ropstvo.⁷⁹ Tada je Polibije rekao kako je Teuta rimsko poslanstvo saslušala krajnje oholo, da se držala arogantno i da je sve ono što su rimski poslanici rekli ona primila izrazito ljutito i nerazumno, prije svega jer je bila žena.⁸⁰ Toliko se razbjesnila da je zanemarila ljudske zakone poslavši ljude da ubiju poslanike koji su joj se otvoreno obratili.⁸¹

Ovo je samo jedan od primjera u kojima je Polibije, prije svega, istaknuo kako su žene u vođenju političkih poslova uglavnom prosuđivale na ženski način, a to je potpuno iracionalno. Njenu pripadnost ženskom spolu je naglasio i kada je prikazivao kako su Rimljani prihvatili vijest o ubojstvu poslanika, ističući da je Rimljane razbjesnio zločin koji je jedna žena počinila.⁸²

Za Polibija se može reći kako su u njegovom radu žene većinskim dijelom marginalizirane jer se on uglavnom bavio političkom historijom, ali opet, pruža prilično detaljne opise pojedinih žena i njihovih osobnosti. Nije ih potpuno zanemario. Hvalio je žene koje su bile ideali rimske države, njihove vrline i dobre moralne sposobnosti. Suma summarum, o ženama općenito, Polibije je smatrao da su one previše strastvene i da ne mogu kontrolisati

⁷⁷ Walbank, 1972, 167.

⁷⁸ Mesihović & Šaćić, 2015, 151.

⁷⁹ *Plb.* II, 8, 1 – 13.

⁸⁰ “...baš u to vrijeme su stigli i rimski veleposlanici. Njihovo vrijeme je bilo ograničeno te su odmah započeli sa razgovorima o povredi svojih građana. Međutim, tokom cijelog razgovora, Teuta ih je slušala krajnje drsko i posmatrala ih sa prezirom; a kada su završili sa svojim govorom, odgovorila je da će se pobrinuti da niko više ne nanese nikakvu ozljedu rimskim građanima, ali da neće odgovoriti Ilire od uzimanja plijena na moru. Ljut zbog ovih riječi, mlađi od dvojice izaslanika je rekao: ‘O Teuta, Rimljani imaju odličan aparat za kažnjavanje privatnih nepravdi; i mi ćemo nastojati ubrzo da vas prisilimo da promijenite svoje odnose prema svome suverenu.’ Ovakav odgovor nije odgovarao kraljici koja je bila prepuna ženske strasti i bezrazložnog bijesa. Toliko je bila bijesna zbog govora, da je poslala neke ljude za izaslanicima dok su oni plovili kući kako bi ubila onog koji joj je tako odgovorio...” (*Plb.* II. 8.)

⁸¹ *Plb.* II, 8, 12.

⁸² *Plb.* II, 8, 13 – 14.

svoje emocije. Zbog takvog razmišljanja, smatrao je kako žene ne zaslužuju posebne odlomke i stranice u njegovim djelima.

3.3. Tit Livije

Tit Livije je rođen u Pataviji (Padova) na sjeveru Italije. Nikada tokom svoje karijere nije obnašao niti jednu političku ili vojnu dužnost. Svoju historiju je počeo pisati ubrzo nakon osnivanja Principata.⁸³ Cilj njegovog djela *Ab urbe condita* (Historija Rima) nije bio pružanje kritičkih povijesnih analiza nego podučavanje moralnih lekcija iz slavne prošlosti.⁸⁴ Zbog toga on potpuno ovisi o svojim prethodnicima, pa tako preuzima podatke od njih bez da prethodno provjeri vjerodostojnost tih istih informacija. Nije nikada dodatno sam istraživao bilo kakvo pitanje na koje je naišao u svom radu.⁸⁵

O rimskim ženama nije imao visoko mišljenje, štaviše izrazito je bio negativno nastrojen prema njima. “*Nesposobne za pozitivno djelovanje, osim ako su podstaknute vlastitim motivima*”⁸⁶, riječi su kojima je Livije opisao žene u antičkom Rimu. Ipak, za pojedine žene, baš kao i svaki antički autor, ima nešto pozitivnije mišljenje. Posebno se to odnosi na one žene za koje je on, ili neki njegovi prethodnici, smatrali da su ideali rimskih žena i da ne “vrijeđaju” svoje muškarce pokazivanjem u javnosti, djelovanjem protiv njih i slično.⁸⁷

U svojim knjigama, Tit Livije pokušava objasniti kakvu su ulogu imale žene u ranom periodu rimske države u cilju usmjeravanja države prema njenom vrhuncu.⁸⁸ To isključivo radi kroz mitske ličnosti, poput Lukrecije.⁸⁹ Upravo iz tih razloga je Livijev prikaz Rimljanki dobio

⁸³ Mesihović, 2015, 45.

⁸⁴ Takacs, 2008, 130.

⁸⁵ Mesihović, 2015, 46.

⁸⁶ *Liv.* 1.43.

⁸⁷ Takacs, 2008, 131.; Eckstein, 1995, 153.

⁸⁸ Stevenson, 2011, 175 – 189.

⁸⁹ “...sa isukanim mačem priđe usnuloj Lukreciji i reče: ‘Ćuti, Lukrecijo, ja sam Sekst Tarkvinije, u ruci mi je oružje i ako pustiš glas umrijet ćeš.’ Kada žena, bunovna od sna, vidje da joj nema spasa pred smrću koja prijete, Tarkvinije započe da joj ispovijeda ljubav, da moli, da sa molbama miješa prijetnje i da na sve načije nastoji da pridobije ženino srce... strahu dodade i prijetnju da će je osramotiti; uz nju mrtvu će ostaviti zaklanog i golog roba da se priča kako je ubijena u sramotnoj preljubi. Lukrecija, unesrećena tolikim nasiljem, posla glasnika oca u Rim i mužu sa porukom da svaki dođe sa vjernim prijateljima...Na pitanje mumža da li je dobro, odgovori sa ni najmanje ‘Kako može biti dobro žena koja je izgubila čast? Premda se oslobađam krivice, ja se ne mogu osloboditi kazne i neka ni u budućnosti ne živi nijedna obeščašćena žena, sljedeći primjer Lukrecije.’ Tada nož koji je imala sakriven ispod haljine zabi u srce i pade umirući...Dok su svi bili obuzeti žalošću, Brut izvuče nož iz Lukrecijene rane id ok je krv kapala sa njega držao ga je govoreći: ‘Zaklinjem se ovom krvlju koja je bila najčistija prije kraljevog nasilja i vas bogove prizivam za svjedoke da ću Tarkvinija Oholog, zajedno sa zločinkom ženom i svom

popriličan broj kritika u vremenu kada je on živio. Svi oni koji su slušali Livija tokom recitacije ili koji su čitali njegove knjige u periodu u kojem je on živio, su to činili isključivo jer su očekivali da će ih to zabavljati, nisu očekivali da će Livije pružiti nešto objektivnija i činjenična razmišljanja.⁹⁰

Na osnovu svega što je Tit Livije ispričao, postavlja se pitanje da li su on, i njegova većim dijelom muška publika, žene posmatrali kao pokretne stvari, rekvizite i ukrasima koji su samo bili tu da “ukrašavaju” muški svijet, te pritom nisu imali nikakav utjecaj na tijek događaja u ranom Rimu? Livije u svom radu žene uglavnom predstavlja kao inicijatore raznih nasilja, ali ih ponekad predstavlja i kao žrtve. To govori o tome da on ne želi od žena napraviti idealne osobe, ali ih opet ne želi potpuno isključiti iz političkih dešavanja. Svakako da je publika koju je Livije tada imao shvatila da žene mogu odigrati itekako bitnu političku ulogu, a upravo im je on pokazao kakav su zapravo utjecaj mogle imati žene.⁹¹

3.4. Svetonije

Gaj Svetonije Trankvil (*Gaius Suetonius Tranquillus*) je na početku svoje karijere bio odvjetnik i bavio se sporadično sa književnošću. Napisao je veliki broj djela, ali je u cijelosti sačuvano samo djelo “Dvanaest rimskih careva”.⁹² Zbog činjenice da je za vrijeme cara Hadrijana (*Publius Aelius Hadrianus*) obavljao dužnost nadgledanja javnih biblioteka te je vodio carski arhiv⁹³ imao je uvid u privatni život cijelog dvora i samih careva. Odatle je i dobio inspiraciju da napiše svoje najznačajnije djelo. Koristio je memoare, zapisivao je svjedočanstva savremenika, pa su iz tog razloga skoro sve njegove riječi zasnovane na vjerodostojnim podacima.⁹⁴

Za razliku od svojih prethodnika u ovom radu, Svetonije iza sebe nije ostavio skoro nikakve podatke o ženama i njihovom utjecaju na politički, društveni ili bilo kakav segment rimskog društva u periodu Republike. U svim svojim djelima je fokus stavljao prvenstveno na muškarce, ali se može pronaći određeni podatak kada opisuje žene generalno. Za njih tada obično navodi nekoliko dobrih osobina, koje opet prate negativne osobine. Tako je za pojedine

djecom i potomstvom uništavati mačem, ognjem i svakom silom gdje god mogu i neću dozvoliti da on ili bilo ko drugi vlada Rimom.” Liv. 1.57 – 59.

⁹⁰ Claassen, 1998, 71 – 103.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Mesihović, 2015, 57.

⁹³ Conte, 1994, 546.

⁹⁴ Mesihović, 2015, 57.

žene rekao kako su bile dobre supruge, ali je istovremeno napisao da su bile loše majke, ili obratno.⁹⁵ Takav primjer je pronađen u Liviji Druzili, koja je u dijelu o Augustu opisana kao izrazito dobra, u pojedinim segmentima, odlična supruga,⁹⁶ dok je, kada je govorio o Tiberiju, Liviju opisao kao užasnu majku.⁹⁷

Za vrijeme kvesture 68. godine p.n.e., Cezaru je preminula tetka Julija i supruga Kornelija, pa je jednoj i drugoj po običaju izrekao pohvalni govor sa govornice na Forumu. Svetonije je naveo kako je u govoru u čast svojoj tetki govorio o obostranom podrijetlu njezinom i podrijetlu oca: *“Moja tetka Julija po svojoj majci vuče lozu od kraljeva, a po ocu je u srodstvu sa besmrtnimi bogovima. Od Anka Marcija potiču naime Marcijevci sa nadimkom Reks, a njihovo je ime imala njezina majka; od Vene potiče rod Julijevaca, kojemu pripada naša porodica. U tom se dakle rodu nalazi ne samo nepovredivost kraljeva, koji među ljudima imaju najveću moć, nego i svetost bogova, kojima su i sami kraljevi podložni.”*⁹⁸

Svetonije je u svome djelu “Dvanaest rimskih careva” najveću pažnju svakako posvetio rimskim carevima, ali nije izostavio ni moćne žene rimskog Carstva. Kada je riječ o periodu sukobljavanja optimata i populara, jedina žena iz tog perioda kojoj je posvetio određenu pažnju, bila je Porcija, supruga Bruta. O njoj je imao neodređeno mišljenje, smatrao je da je ona izrazito lukava i da je bila odana svome suprugu, ali je također navodio i mane koje su je odlikovale, posebno kada se uzme u obzir da je ona jedna od učesnika u planiranju ubistva Cezara.⁹⁹ Žene o kojima je Svetonije najviše pisao svakako su Livija i Agripina Mlađa za koje je rekao kako su imale iznimno veliku moć i koje je upleo i veliki broj afera koje su se dešavale u rimskom Carstvu u periodu kada su živjele. Međutim, tema rada svoj fokus ne stavlja na žene u periodu Principata, nego samo na žene koje su imale određeni utjecaj tokom sukobljavanja optimata i populara.

3.5. Tacit

Jedan od najboljih predstavnika rimske historiografije je bio Publije Kornelije Tacit (*Publius Cornelius Tacitus*) koji je živio i djelovao u periodu kraja I i početka II stoljeća nove

⁹⁵ Takacs, 2008, 133.; Goldsworthy, 2006, 84 – 85.

⁹⁶ *Suet. Aug.* 6 – 8.

⁹⁷ “... Tiberije se otvoreno posvađao sa svojom majkom. Livija je izgubila živce zbog njegovih postupaka, pa je tako iz jedne kutije izvukla stara Augustova pisma, gdje je Tiberije bio opisan kao iznimno tvrdoglav i gnjevan čovjek.” *Suet. Tib.* 8.

⁹⁸ *Suet. Jul.* 19.

⁹⁹ *Suet. Porcia* 1.

ere. Rođen je u viteškoj porodici na području Umbrije.¹⁰⁰ Kao i većina rimskih historičara, nakon što je obavio veliki broj državnih funkcija od pretora, konzula pa sve do prokonzula Azije, on se okrenuo pisanju historiografije. Činjenica da je pripadao senatorskom staležu je uveliko utjecala na njegova djela.¹⁰¹ Napisao je veliki broj djela, ali djela koja se posebno ističu su “Historija” i “Anali” i jedan je od onih antičkih autora koji su smatrali da ne postoji mogućnost da dođe do obnove slobode i rimske Republike.

Tacit je svoj fokus prije svega stavljao na grad Rim, na političku elitu koja se tu nalazila i djelovala, ali je iza sebe ostavio podatke i o ženama moćnicama, onima koje su imale itekako velikog udjela u političkim dešavanjima.¹⁰² Pored toga, govorio je i o ženama generalno, i činjenici da su ponekad one pratile vojnike u njihovim pohodima i da su im servirale hranu ili se brinuli o njihovim ranama, ali naravno nije riječ o uglednim ženama.¹⁰³ Kao savremenik Augusta i njegove vladavine, veliku pažnju je posvetio onim osobama koje su stajale na čelu države, pa je sasvim normalno zašto se u njegovom centru pozornosti pronašla i Livija Druzila,¹⁰⁴ supruga cara Augusta.¹⁰⁵ Za nju je smatrao kako je itekako imala značajan, ali potpuno prikriveni utjecaj na svoga muža i njegovu politiku.¹⁰⁶ O njoj je uglavnom imao negativno mišljenje, a kao razlog zašto je imao negativniji stav prema njoj jeste to da je preko nje želio naštetiti ugledu i ličnosti Augusta. Često je opisivao sukobljavanje među rimskim ženama i njihovu ljubomoru: *“Postojalo je ženskih ljubomora. Livija je uvijek osjećala određenu dozu ogorčenosti prema Agripini, dok je Agripina sa druge strane činila sve kako bi iskazala svoju čistoću i ljubav prema mužu Germaniku. Takvi njihovi odnosi su dovodili do čestih sukobljavanja.”*¹⁰⁷

Kako se niti jedan antički autor i njihova djela ne mogu preuzeti potpuno bez kritičke analize, može se onda govoriti i o određenoj pristranosti Tacita i njegovoj odbojnosti prema određenim carevima i njihovim ženama, majkama i kćerkama. No, i pored toga, Tacit donosi

¹⁰⁰ Mesihović, 2015, 55.

¹⁰¹ Kenney & Clausen, 1982, 642 – 643.

¹⁰² De Marre, 2002, 3.

¹⁰³ Tac. Germ. 30.3

¹⁰⁴ Livija je jedna od najpoznatijih, a vjerovatno i jedna od najmoćnijih žena klasičnih civilizacija, a opet nije napisano mnogo knjiga i djela o njoj. U ovom radu ona nije predstavljena zbog činjenice da je njena politička karijera i utjecaj počeo sa prestankom sukoba između optimata i populara. No, nju je u svom djelu Anali, Tacit opisao kao izuzetno ambicioznu i nemilosrdnu osobu, čija je želja za moć utjecala na nju da ona djeluje i van okvira društvenih normi koje su se odnosile za jednu ženu. Za razliku od većine žena koje se spominju u radu, Livija je itekako bila vidljiva u javnosti, njenu moć su osjetili i obični ljudi, a ne samo oni ugledniji. (Tac. Ann. 5.1.1; Vell. 2.75; Dio 48.34.3; Brannstedt, 2016, 24 – 33.)

¹⁰⁵ Tac. Ann. 1.5.

¹⁰⁶ Tac. Ann. 1.3.

¹⁰⁷ Tac. Ann. 1.33.

općenite podatke o položaju žena u rimskoj državi¹⁰⁸, posebno navodeći da su žene koje su stupile u brak u smislu jačanja savezništva iza sebe imale moć i ugled svoje porodice i mogle su se tamo vratiti ukoliko se bilo šta desi njihovom mužu. Također je on, uz Plutarha, jedan od antičkih autora koji je govorio i o poznatim konkubinama rimske države.¹⁰⁹

3.6. Dion Kasije

Dion Kasije je posljednji predstavnik antičkih historiografa čiji je predmet proučavanja bila cijela prošlost Rima, odnosno period od osnivanja grada pa sve do njegovog vremena.¹¹⁰ Potekao je iz ugledne i iznimno bogate porodice te je stekao visoko obrazovanje u rodnoj Nikeji. Najznačajniji podaci o njegovoj biografiji se upravo nalaze u njegovom djelu “Rimska Historija” koja predstavlja zbirku od 80 knjiga, ali su sačuvane samo knjige 36 – 60, odnosno kraj Republike i prva desetljeća Principata¹¹¹. Kako on sam kaže, deset je godina sakupljao izvore koje je u narednih dvanaest godina prenio na papir te je tako nastalo njegovo djelo.¹¹² Izrazito je brzo napredovao kroz državne dužnosti, pa je tako kao senator i konzul bio i namjesnik u provincijama. Boravio je kao legat na području Dalmacije od 224. do 226. godine¹¹³, a nakon toga je bio i u Gornjoj Panoniji od 226. do 228. godine.¹¹⁴

Tokom svog pisanja veliku pažnju je posvetio moćnim ženama rimske države, a prije svega je posebno pisao o Fulviji, ženi koja ga je potpuno fascinirala sa svojim stavom, riječima i djelima. Za skoro sve odluke koje je donio Marko Antonije u periodu kada je bio oženjen sa Fulvijom, Dion Kasije je smatrao da ona stoji iza takvih odluka, jer je prema njemu, bilo potpuno nelogično ponašanje Antonija, muškarca kojeg je obični puk prilično volio zbog njegovih uspjeha i njegove slave.¹¹⁵ Pored žena koja su izrazito bile rimske građanke, Dion Kasije je donio podatke i o egipatskoj vladarici Kleopatri i njenom utjecaju na moćne muževe rimske države. Imao je prilično pozitivno mišljenje o njoj, kada se uzme u obzir da su mnogi

¹⁰⁸ “Kao i mnoge druge ugledne Rimljanke prije njih, Livija i Agrippina su imale velikog utjecaja na obavljanje porodičnih poslova, samim time je njihov utjecaj bio iznimno veliki. Međutim, problem za njih je bio u tome što je glava njihove kuće bio rimski car koji je samostalno upravljao državom.” (Tac. Ann. 1.5.17 – 21)

¹⁰⁹ Tac. Ann. 13.12.

¹¹⁰ Marincola, 2007, 462.

¹¹¹ Mesihović, 2015, 64.

¹¹² Dio 72, 23, 5.

¹¹³ Dio 49, 36, 4.

¹¹⁴ Dio 80, 1, 2 – 3; 4, 2.

¹¹⁵ Bengston, 1977, 305; Chamoux, 1986; 180; Goltz Huzar, 1978, 251; Syme, 1939, 191.

smatrali kako je Kleopatra strankinja s kojom niti jedan Rimljanin ne treba da ima bilo kakve odnose.¹¹⁶

Dosta podataka koji se mogu pronaći kod Diona Kasija se ne mogu pronaći ni kod jednog drugog antičkog autora, jer je Dion Kasije rođen dosta kasnije i ispred sebe je imao ogromnu kolekciju izvornih podataka koje je sakupljao dugi niz godina. Zbog toga se on smatra jednim od najplodnijih antičkih autora, donosi svoja mišljenja koja je razvio na osnovu svih izvornih podataka koje je pročitao o određenom problemu.

3.7. Ciceron

Marko Tulije Ciceron jedan je od najvažnijih antičkih autora koji nije samo važan za izučavanje rimske historije, nego on ima nevjerovatnu vrijednost za cjeloukupno čovječanstvo.¹¹⁷ Nije napisao neko posebno djelo ili neku historiju Rima, ali je on u svojim pismima i sa svojim radovima doprinio da danas postoji mogućnost uvida u rimsku politiku, život u visokoj i uglednoj klasi, posebno u periodu između 67. i 43. godine p.n.e.¹¹⁸ Posebno su značajna njegova pisma koja su svjetlo dana ugledala nakon njegove smrti. Na osnovu takve građe se može rekonstruisati i privatni i javni život u rimskoj državi.¹¹⁹ Svi njegovi radovi daju prilično obiman materijal za političku, socijalnu i kulturnu historiju Rima sa kraja republikanskog perioda, a značaj njegovih pisama je i u tome što se na osnovu njih mogu tačno datirati određeni događaji. Toliko je njegov opus plodan da je Kornelije Nepot (*Cornelius Nepos*)¹²⁰ primijetio da njegova pisma sadrže obilan broj detalja koja se itekako mogu iskoristiti.

Koliko god da je Ciceron bio važan antički autor i koliko god da je korisnog materijala ostavio iza sebe, postoji ipak određeni problem prilikom korištenja njegovog materijala¹²¹. Naime, on u svojim pismima koje šalje svome prijatelju ili svojoj supruzi uvijek govori istinu, ali onako kako je on vidi, što može rezultirati, a u nekim slučajevima i jeste, da se njegovo

¹¹⁶ *Dio* 51, 9 – 10.

¹¹⁷ Mesihović, 2015, 39.

¹¹⁸ Griffin, 2008, 715.

¹¹⁹ Takacs, 2008, 128 – 129.

¹²⁰ Kornelije Nepot je bio rimski biograf, a najpoznatiji je po tome što je bio lični biograf velikog Ciceronovog prijatelja Tita Pomponija Atika, kojem je Ciceron ujedno i poslao najviše svojih pisama. Kao historičar nije bio plodan, ali je ko biograf izrazito pomogao mnogim autorima nakon njega. Naime, njegovo najznačajnije djelo jeste *De viris illustribus*, poznatije kao djelo poznatih odnosno biografija poznatih. Tu je on prikazao kraljeve, generalne, velike državnike, pjesnike, filozofe, mnoge antičke autore historičare. (Mesihović, 2015, 39.; Conte, 1994, 221 – 223.)

¹²¹ Griffin, 2008, 715.

raspoloženje mijenjalo iz dana u dan ili iz sedmice u sedmicu.¹²² Ukoliko nekoga nije volio nije se uopšte libio da to iznese u svojim pismima, pa u njegovom materijalu ima jako puno subjektivnog razmišljanja, te sa time treba biti oprezan. Bio je od onih autora koji nisu smatrali da se žene trebaju miješati u politička pitanja.¹²³ Za vlastitu suprugu je rekao da bi daleko bolje bilo da se ona bavila isključivo kućanskim poslovima¹²⁴ i da se nikada nije miješala u politiku.¹²⁵ Ispostavilo se da je upravo njegova supruga bila ključni politički faktor u njegovom povratku u Rim, s toga, ni ne čudi zašto se njegovom materijalu treba pristupiti sa kritičke tačke gledišta. “Što se tiče Terentije, od nje si ti tražio da mi pošalje 12 000 sestercija moga novca, a meni je stiglo svega 10 000, sa porukom da je i ovo previše novca. Možeš i sam uvidjeti da me ona potkrada, a zamisli kakva je situacija kada je riječ o većoj sumi novca”, riječi su kojima je Ciceron svome prijatelju Atiku opisao odnos sa svojom suprugom kada su u pitanje finansije njegovog domaćinstva.¹²⁶

Pojedinim ženama rimskog perioda život je moguće pratiti kroz antičke izvore, jedna od njih je bila Fulvija, čiji je kompletan život ispratio i zapisao Ciceron. Naime, on je imao nesuglasice sa njenim mužem Markom Antonijem i uvijek je pisao govore protiv njega, ali je to iskoristio i kako bi pisao protiv nje.¹²⁷ Trijumf Marka Antonija pored kojeg se nalazila Cytheris, poznata prostitutka, je posebno od strane Cicerona naglašen kao skandalozan, pa je napisao: “*Tribun (Antonije) je bio u kočiji, a pored njega u otvorenim nosilima je nošena jedna glumica, koju su pošteni ljudi pozdravljali ne po imenu po kojem je bila poznata na sceni, nego sa imenom Volumnia. Kočija je bila ukrašena, a onda je tu bilo dosta pratnje, a iza nje je išla njegova majka, praćena sa drugim ženama, kao da joj je ona (Cytheris) bila snaha... Ukoliko nisi imao srama da to uradiš pred drugim građanskim zvaničnicima, zar te nije sram što si to uradio pred svojim veteranima? Ljudima koji su je viđali po Brundiziumu.*”¹²⁸ Ciceronova pisma dosta toga govore o životu žena i njihovom utjecaju i djelovanju, iako ona pružaju zapravo život i karijeru Cicerona, u njima se može vidjeti da Ciceron prvi nije žene smatrao nebitnim političkim faktorom rimske države.¹²⁹ Štaviše, suprotno, on je smatrao kako supruge

¹²² Boissier, 1965, 90.

¹²³ Grebe, 2003, 127 – 146.

¹²⁴ Onda kada je odlazio da se pridruži Pompeju, napisao joj je: “*Napokon sam slobodan od sve te nelagode i patnje koju sam proživio i koju si mi ti izazvala. Onog trenutka kada sam otišao, sve sam shvatio. Sada tokom noći bez problema spavam, osjetio sam ogromno olakšanje, kao da mi je neki bog doctor. Molio bih te da se njima zahvališ u moje ime, sa uobičajenom pobožnošću i žarom.*” (Cic. Fam. 14. 7.)

¹²⁵ Weiland, 1917, 378 – 392.

¹²⁶ Cic. Att. 11.24.3.

¹²⁷ Cic. Phil. 5.11.

¹²⁸ Cic. Phil. 2.58 – 61.

¹²⁹ Dixon, 1985, 147 – 170.

ili bliske rođake itekako mogu utjecati na muškarce u rimskoj državi, jer im pružaju alternativna rješenja, alternativna mišljenja o određenim stvarima.¹³⁰

U njegovim pismima se može vidjeti da je ženski utjecaj bio prilično veliki. Ono što je određena problematika sa Ciceronovim pismima jeste to da li je on stvarno želio da se ta pisma jednog dana nađu u javnosti i da ih svi mogu čitati ili ih je smatrao privatnim vlasništvom. Zbog toga pojedini autori smatraju da je Ciceron ponekad namjerno pisao visoka mišljenja o ženama jer je znao da će se ona objaviti nekad, pa se zbog toga njegova pisma, iako jesu primarni izvor, ponekad uzimaju sa određenom dozom rezerve.¹³¹

3.8. Apijan

Rođen 95. godine u Aleksandriji, Apijan je živio u vrijeme najveće stabilnosti Rimske države, odnosno za vrijeme “Pet Dobrih Careva”. Nije bio historičar niti je bio pisac, nego je vršio nekoliko počasnih dužnosti u svome rodnom gradu, ali je u određenom trenutku napustio Egipat i preselio se u Rim.¹³² Najpoznatiji je po tome što je napisao “Rimsku historiju” koju je dovršio polovinom II stoljeća. Riječ je o jednom općem djelu iz rimske historije za koje je Apijan iskoristio ogroman broj materijalnih podataka.¹³³ Nije mu bio poznat sistem Republike, iako je Principat odlično poznao, pa iz tih razloga u pojedinim segmentima zaostaje za drugim autorima.¹³⁴

Kada je riječ o historiji i djelovanju žena u rimskoj povijesti, Apijan je autor koji je spomenuo ženske osobe za koje je lično smatrao da su jako bitne ali nije previše pisao o njima, jer kao i ostatak antičkih autora nije ih smatrao toliko bitnim za historiju rimske države. Jedna od onih o kojima je pisao je bila Hortenzija, te on u svom djelu donosi njen kompletan govor kojeg je održala na Forumu kada se protivila novim zakonima Trijumvira.¹³⁵ Pored Hortenzije, čiji se govor može pronaći isključivo kod Apijana, ovaj antički autor je i jedan od rijetkih koji je spomenuo izvjesnu “Turiju”, jednu od žena kojoj je vlastiti muž podigao spomenik u čast.¹³⁶

¹³⁰ Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 23 – 25; 39, 65; Bailey, 1971, 12.

¹³¹ Bailey, 1971, 12 – 13.

¹³² Takacs, 2008, 127.

¹³³ Mesihović, 2015, 61 – 62.

¹³⁴ Scullard, 2010, 318.

¹³⁵ Osgood, 2014, 59.

¹³⁶ *App. BC*, 4, 39 – 40.; Osgood, 2014, 72.

3.9. Epigrafski spomenici

Pisani izvori su izuzetno bitni i spadaju u sami vrh primarnih izvora te oni predstavljaju glavno oruđe kojim se koriste historičari kada žele problematizirati i riješiti određena pitanja iz prošlosti. Međutim, ključni u dokazivanju validnosti tih pisanih dokaza jesu epigrafski natpisi i arheologija. Ovakvi materijalni ostaci ne mogu riješiti sve moguće probleme koji nedostaju u pisanim vrelima, ali mogu aludirati na to da nije baš sve onako kako je zapisano.¹³⁷ Epigrafija, odnosno proučavanje riječi i simbola koji su ugravirani, oslikani ili napisani na bilo kojem materijalu od metala, keramike, dragog kamenja i slično su itekako vrijedan izvor informacija.¹³⁸ Ono što je drugačije kod natpisa za razliku od antičkih pisaca i njihovih ostavština jeste to što se na natpisima mogu pronaći određeni podaci o ljudima koji su bili skromniji rimski građani. Od niza natpisa koji spominju žene, postoje podaci na osnovu kojih se mogu vrednovati pojedinačni odnosi kod Rimljana. Počasni natpisi, njih ima nešto manje, ali oni otkrivaju da su pojedine stvari koje su bile vezane za muškarce, ili se barem tako mislilo, mogle biti prenesene i na žene.¹³⁹

Jedan od najbolje sačuvanih epigrafskih spomenika, a koji je u čast žene, jeste *Laudatio Turiae*.¹⁴⁰ Ovaj spomenik predstavlja značajan izvor za izučavanje raznih aspekata rimske historije I stoljeća p.n.e. Riječ je o pohvali koju je napisao muž svojoj supruzi na osnovu koje se može ponešto reći o političkom i društvenom životu tog perioda.¹⁴¹ Jedna od posebno zanimljivih stvari kada je riječ o *Laudatio Turiae*¹⁴² jeste da, iako je sačuvan mali fragment, ona dosta toga govori o vremenu trijumvirata i kako su proskripcije utjecale na tadašnje ljude. Naime, veliki dio druge kolone na samom spomeniku je posvećen tome kako je “*Turija*

¹³⁷ Cloud, 2008, 491.

¹³⁸ Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 26 – 27.

¹³⁹ Dixon, 2007, 27.; Treggiari, 1981, 59 – 81.

¹⁴⁰ *Laudatio Turiae* (CIL VI 1527 (31670 + 37053) = ILS 8393 = AE, 1999, 235, dated between 8-2 BC) predstavlja epigrafski spomenik koji je podignut nepoznatoj ženi, o kojoj su jedini podaci poznati upravo sa ovog spomenika. Tokom svog života, zadesile su je mnoge stvari, ubojstvo njenih roditelja, čije je ubojice ona kasnije sama privela te uspješno odbranila sve ono što je njen otac zastupao, prezentirao i ostavio kao zaostavštinu. Tokom građanskog rata između Pompeja i Cezara, ona je podržavala svoga muža koji je bio Pompejev pristalica, slala mu je uvijek robove, novac, hranu, ali je ujedno štitila i njihovu kuću od napada pljačkaša. Tokom perioda proskripcija za vrijeme Drugog Trijumvirata, spasila je život svome mužu jer mu je pronašla način da se sakrije, a kasnije se izborila da se ponovo vrate prava njenom mužu. Najmanje što je njen muž mogao učiniti za nju kada je preminula bilo je da joj podigne kameni spomenik. (Hemelrijk, 2004, 185 – 197.)

¹⁴¹ Millar, 1983, 104.

¹⁴² *Ti si molila za moj život kada ja nisam bio ovdje – tvoja hrabrost je bila ta koja je dovela do ovog čina. Bio sam zaštićen od onih protiv kojih si se ti borila. Šta god da si govorila, uvijek si to izgovarala sa nevjerovatnom hrabrošću.* (LT, 2.5a-8a, Wistrand, 1976, 79.)

odlučila da osigura i pripremi svome mužu sigurno mjesto” kako bi se sakrio od proskripcija.¹⁴³ Osim toga, tu se nalaze informacije o njenom odnosu sa Lepidom, jednim od trijumvira, gdje se navodi da je ona nakon što je saznala da je Oktavijan ukinuo proskripcije i tako vratio građanstvo njenom mužu, otišla kod Lepida kako bi ga molila da i on garantira takav dogovor.¹⁴⁴ Onda se na osnovu teksta može vidjeti kako su joj oni skroz nasilno odgovorili na njene zahtjeve, izbacili su je iz prostorije kao da je ropkinja i morala je slušati njihove uvrede.¹⁴⁵ Međutim, problem sa ovom teorijom jeste što mnogi historičari ne vjeruju da se Lepid odnosio prema njoj upravo ovako, jer to nikako nije išlo uz historijske podatke koji govore o tome kakav je Lepid zapravo bio.¹⁴⁶ Njega je pratila reputacija da je bio prilično pravedan, umjeren političar koji je zapravo htio spriječiti novi građanski rat nakon ubistva Cezara.¹⁴⁷

Ono u čemu je prava vrijednost *Laudatio Turiae* jeste to da se na osnovu toga može govoriti o rimskim ženama i odnosu prema njima. S obzirom da je njen muž podigao njoj kameni spomenik i još joj se javno zahvalio na svemu što je učinila za njega, razbija mnoge predrasude o položaju žena u antičkom periodu.¹⁴⁸ Njen muž je tvrdio da je ona bila odana, poslušna, ljubazna, razumna i da je prije svega uvijek bila umjerenjena u svojim namjerama.¹⁴⁹ Ovakav potez njenog muža postavlja pitanje da li je “Turija” zapravo bila samo iznimka u tadašnjem periodu ili postoji mogućnost da je još žena bilo cijenjeno na ovakav način od svojih muževa. Hemelrijk smatra da je vjerovatnija ideja da je riječ o jednoj iznimci koja je prikazana potpuno drugačije od svih tadašnjih žena, iako su pojedine žene bile daleko moćnije od nje.¹⁵⁰

Laudatio Turiae (LT) je izuzetno značajan epigrafski spomenik, a samim time i jako bitan izvorni podatak za mnoge historičare koji se bave svakodnevnim životom, ali i tumačenjem uloge žene u rimskom društvu.¹⁵¹ Ono što je jako bitno kada su u pitanju epigrafski spomenici, posebno ovakvog tipa jer je riječ o govoru muža na sahrani svoje supruge, jeste činjenica da je ovo stvarno primarni izvor i nije potrebno razmišljati o tome da li je neko uredio tekst ili izmijenio po svojim potrebama. Rizik kod ovakvih izvora jeste što oni vremenom, da

¹⁴³ LT. 2. 4 – 11.

¹⁴⁴ Gordon, 1977, 7 – 12; Mommsen, 1863, 455 – 489; Gowing, 1992, 283 – 296.

¹⁴⁵ LT. 2. 9 – 11.

¹⁴⁶ Mesihović, 2015, 753.

¹⁴⁷ Osgood, 2006, 72.

¹⁴⁸ Lefkowitz, 1996, 67 – 82; Keegan, 2008, 1 – 7.

¹⁴⁹ LT. 1. 30 – 32.

¹⁵⁰ Hemelrijk, 2004, 191.

¹⁵¹ Lindsay, 2009, 191 – 192.

li prirodno ili od ljudske ruke, postepeno nestaju ili se dešava da određeni dijelovi natpisa nedostaju.¹⁵²

Prvi problem kada se proučava povijest Rimljana i njihove države jeste taj što je danas sačuvan samo mali broj podataka koje su zapisali antički historičari i pisci. Posebno se to odnosi na žene, jer djela koja su tada nastala pružaju jako malo podataka o ženama, jer im one nisu bile u fokusu istraživanja i pisanja, ali i ono što danas postoji je opet jako bitno i pruža najbolje informacije koje trenutno postoje o rimskom periodu.

¹⁵² Lawrence, 2014, 1 – 10.

4. Položaj žena u Rimskoj državi

Radi potpunog razumijevanja utjecaja žena u periodu sukobljavanja optimata i populara, jako je bitno obratiti pažnju na položaj žena u rimskom svijetu. Kada se govori o položaju žena u antičkom periodu, bitno je naglasiti da su žene uglavnom bile pod utjecajem društvenih očekivanja da postanu supruge i majke.¹⁵³ Iz tog razloga je nemoguće govoriti o emancipaciji ili borbi za prava kod žena u ovom periodu. Antika je period kada isključivo vlada patrijarhalno društvo koje potpuno idealizira muškarca, a pretjerano drugačiji nije bio ni rimski svijet u kojem su žene, općenito posmatrajući, bile podređene muškarcima.¹⁵⁴ Međutim, situacija u rimskoj državi je bila na određeni način drugačija jer su Rimljani prije svega izrazito cijenili brak, domaćinstvo i obitelj. Upravo je to jedan od razloga zašto su se muževi rimske države drugačije ophodili prema svojim ženama.¹⁵⁵ Zakonski gledano, Rimljanke su bile smatrane građanima države, ali ta njihova prava nisu bila ni približna pravima muškaraca.¹⁵⁶ U poređenju sa položajem drugih žena u antičkom periodu, pa čak i u kasnijim periodima, žene u starom Rimu su ipak imale određeni utjecaj, a pojedine i stvarnu moć.¹⁵⁷

Kako u privatnom aspektu, tako i u javnom, položaj žene u Rimu nije bio limitiran kao položaj žena u Grčkoj. Rimski žena je bez problema mogla prisustvovati zabavama i večerama čak i ako su one bile organizirane van njihovih kuća.¹⁵⁸ Dakle, rimska matrona¹⁵⁹ je istodobno počašćena i u jednu ruku podređena; uvijek je bila iznimno cijenjena, a sa druge strane gotovo da nije imala prava. U rimskoj državi gdje je porodica uvijek bila poštovana, žena nikako nije mogla nemati nikakav utjecaj. Gotovo pa je nemoguće da, prije svega, taj utjecaj nije koristila u privatnoj sferi, a zatim da taj utjecaj ne pređe i u javnost.¹⁶⁰

4.1. Obrazovanje i obiteljski život

Žene u rimskom svijetu nisu imale nikakvu aktivnu ulogu u javnom ili političkom životu, ali i pored toga, one su svakako dobijale određeno obrazovanje. Neke od njih su se zbog

¹⁵³ Shelton, 1998, 21.

¹⁵⁴ Kennedy, 2017, 3 – 4.; Shelton, 1998, 17.

¹⁵⁵ Giunio, 2016, 27 – 45.; Rawson, 2013, 93 – 95.

¹⁵⁶ Mesihović, 2015, 924.

¹⁵⁷ Hemelrijk, 1999, 8; Dixon, 2004, 59; Mesihović, 2015, 926.

¹⁵⁸ *Nep. praef.*, par. 6; *Cic. Pro Cael.* 8.20; *Cic. Att.* 5.1.3

¹⁵⁹ *Matrona* (sa latinskom prevedeno časna, odlična gospođa) ili *mater familias* je kod Rimljana bila udana žena besprijeekorna vladanja i uglednog staleža. U pravnome značenju bila je to žena u braku koja je zadržala svoju imovinu i ostala pod očinskom vlašću, te nije došla pod vlast (*manus*) muža. Nosila je, uobičajeno, bijelu dugu haljinu (*stola*), preko koje je bila prebačena gornja haljina (*palla*). U kosi je nosila vunene trake (*vittae*). (Schultz, 2006, 42 – 43; 147 – 148.)

¹⁶⁰ Weiland, 1917, 378 – 392.

toga ostvarile u drugim ulogama¹⁶¹, poput recimo Sulpicije¹⁶² koja je napisala nekoliko pjesama na osnovu kojih se mogu pronaći podaci o životu patricijskih žena u Rimu.¹⁶³ Međutim, život onih običnijih je dosta teže identificirati jer antički autori nisu pisali o njima, a i oni koji jesu, njihova djela i radovi nisu ostali sačuvani.¹⁶⁴ Iz tih razloga se, kada se govori o ženama i njihovom životu, dosta toga mora izučavati na osnovu pisanih zakona, običaja i praksi koje su bile ustaljene u državi.¹⁶⁵ Ovo predstavlja određeni problem jer se stvara jedna monolitna ili prigušena slika o ženama s obzirom da ovakvi dokumenti više – manje pišu identično o svim ženama. Na taj način ne mogu pomoći u izučavanju odnosa žena sa svojim domaćinstvima ili generalno o odnosu žena sa bilo čime.

Za žene iz visokih društvenih slojeva se znalo da su stekle dobro obrazovanje¹⁶⁶, neke čak i visoko¹⁶⁷, a o tome podatke donose i antički autori koji često u svojim tekstovima hvale njihovu učenost i njihove odlike koje su stekle tokom obrazovanja.¹⁶⁸ Aristokratske supruge su uživale prilično veliku slobodu u Rimu, a mnoge od njih su bile u jednu ruku nezavisne od svojih muževa. U periodu I stoljeća p.n.e., djevojke su dobijale skoro identičnu naobrazbu kao i momci¹⁶⁹, a za razliku od momaka, djevojke su imale dosta više vremena da putuju u razna područja rimskog svijeta kako bi dodatno usavršile svoje obrazovanje.¹⁷⁰ Kornelija Metela, peta supruga Gneja Pompeja (*Gnaeus Pompeius Magnus*) je, prema Plutarhu, bila izrazito mlada djevojka koja je bila iznimno lijepa, visoko obrazovana do stadija da je razumijevala geometriju, a isto tako je bila cijenjena među filozofima.¹⁷¹

¹⁶¹ Greene, 2005, 158.

¹⁶² Sulpicija je bila rimska pjesnikinja koja je živjela u periodu I stoljeća p.n.e.. Autorica je šest kratkih pjesama koje su napisane na latinskom. Jedna je od rijetkih pjesnikinja čije su pjesme potpuno očuvane. Pripadala je visoko uglednoj porodici.

(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0070%3Atext%3Dcommintro>) (18.2.2021)

¹⁶³ Grubbs, 2002, 21.

¹⁶⁴ Seltman, 1956, 206 – 207.

¹⁶⁵ Mesihović, 2015, 927; Pomeroy, 1975, 8 – 9.

¹⁶⁶ Rimljani su prve oblike obrazovanja bazirali primarno na kućnom odgoju. Institucija *pater familias* je bila presudna u odgoju i sistemu kažnjavanja djece, gdje su prava oca bila neprikosnovena. Hanson, 2013, 21 – 31; Bonner, 1977, 5 – 6.

¹⁶⁷ Veliki broj grčkih obrazovanih ljudi je u rimsku državu došao u periodu nakon Trećeg makedonskog rata, gdje je većina dobila angažman učitelja. Oni daju poseban akcenat poučavajući, pored grčkog jezika, i poeziju, književnost, pisanje, muziku, retoriku, filozofiju, nacionalnu historiju, pravo, geografiju, razne umjetničke vještine i druge nauke. Busuladžić, 2018, 13 – 15.

¹⁶⁸ Rawson, 1986, 30, 40 – 41.; Rawson, 2013, 97.

¹⁶⁹ Bonner, 1977, 27; Giunio, 2016, 30 – 31.

¹⁷⁰ Goldsworthy, 2006, 87.

¹⁷¹ *Plut. Pomp.* 55.1.; Hemelrijk, 1999, 74.

U antičkom periodu, žene su jako rano stupale u brak, otprilike do 14 godine se već očekivalo da se osigura brak.¹⁷² Svojim brakom Rimljanka je postigla određeni položaj kojeg nisu mogle postići žene ni na jednom drugom prostoru u drevnom svijetu. U vlastitom domu, rimska matron je bila gospodarica u pravom smislu te riječi.¹⁷³ Vodila je ekonomiju, nadzirala je sve zadatke i poslove kućnih robova, ali nije obavljala muške poslove. Njegovala je posebno i osiguravala obrazovanje djece.¹⁷⁴

4.2. Svakodnevica i društveni život

Postojala je velika neusklađenost između onoga što su rimski muškarci očekivali od uloge žene i mišljenja samih žena na tu temu, barem kada je riječ o bogatim društvenim slojevima.¹⁷⁵ U ranim danima Rima, muž je imao iznimno visoku moć, no prava udanih žena su se vremenom povećavala. Do kraja Republike, žene su mogle zadržati kontrolu nad svojom imovinom, iako je njihovim novčanim poslovima morao upravljati njihov muški zaštitnik. Preko dana su žene uživale u posjetama. Matrone su odlazile u posjete jedne drugima ili se sretale na ulicama.¹⁷⁶ Jedini važan položaj koji je bio rezerviran za žene bio je u sferi religije, svećenički položaj Vestalki prije svega.¹⁷⁷ Svećenik, odnosno svećenica, bio je čuvar svetinje i administrator svega onoga što je sveto, čuvar običaja, osoba koja je pazila da se u obredima ne učini kakva pogreška.¹⁷⁸

Ogroman ugled i utjecaj su imale djevice Vestalke (*Virgines Vestales*), svećenice boginje Veste.¹⁷⁹¹⁸⁰ U službi Vestalki su ostajale trideset godina; deset godina su učili, deset godina vršili naučene dužnosti i deset godina podučavali druge djevojke. Bile su zavjetovane djevičanstvom, ako bi povrijedile zavjet bile bi žive zazidane.¹⁸¹ Po isteku tridesetogodišnje službe mogle su se odreći znamenja svoje službe, te se čak i vjenčati. Međutim, malo je njih iskoristilo te privilegije, jer je veliki broj njih i preminuo u svojoj službi.¹⁸²

¹⁷² Shelton, 1998, 21.

¹⁷³ Fantham, 1994, 216.

¹⁷⁴ Whetstone, 2012, 17, 61, 188.; Bonner, 1977, 10 – 11; Hanson, 2013, 31 – 36.

¹⁷⁵ Seltman, 1956, 207.

¹⁷⁶ Gruen, 1990, 5 – 33.

¹⁷⁷ Giunio, 2016, 27 – 45.

¹⁷⁸ Scheid, 2003, 129 – 146; Giunio, 2016, 27 – 45.

¹⁷⁹ Wildfang, 2006, 32.

¹⁸⁰ Vesta je bila boginja ognjišta i kućanstva, zaštitnica obitelji i grada. Vestin hram bio je smješten na istočnom kraju Foruma u Rimu. Rade se o hramu kružne osnove. Vestalke su stanovale u *Atrium Vestae*, smještenom u neposrednoj blizini hrama s kojim je ujedno bio i povezan. (Giunio, 2016, 27 – 45)

¹⁸¹ Takacs, 2008, 10.

¹⁸² Beard, 1980, 12 – 27.

Obzirom da su mnoga domaćinstva u kasnoj Republici bila mjesta gdje je dolazilo do ugovaranja raznih ekonomskih poslova,¹⁸³ može se smatrati kako su žene i pored obavljanja poslova u domaćinstvu imale određene poslovne prilike i u svojim kućama. Mnogi autori koriste riječ “emancipacija” kako bi opisali status i aktivnosti žena tokom ovog perioda,¹⁸⁴ a to su svakako iskoristili u smislu da su žene sve više počele da se pojavljuju u javnosti, a neke od njih su bile toliko hrabre da su bile i politički angažovane. Ovo je bio period rimske države kada je moć bila u rukama moćnika Senata, njihove žene su odigrale neke jako bitne uloge. Iako su se zvanično vodile kao upravitelji domaćinstava, veliki broj njih je zapravo upravljao muškarcima, što im je donijelo ogromnu korist.

Govoreći o povijesti Rima i ulozi žena u antičkom periodu, svakako da sam grad pruža ogroman broj dokaza o prisutnosti žena u gospodarstvu i ekonomiji. Najkorisniji alati za razumijevanje vrsta zaposlenja žena su epitafi iz perioda kasne Republike. U svojim istraživanjima, Sandra Joshel je pronašla ukupno 1470 pogrebnih natpisa u Rimu, od kojih je oko 208 natpisa pripadalo ženama koje su obavljale određene poslove.¹⁸⁵ Ovako mali broj natpisa koji su pripadali ženama govori o tome da su nadgrobni natpisi podizani uglavnom ženama zbog njihovih vrlina, a ne zbog njihovih zanimanja. Domaća zanimanja su bila među najpopularnijim među ženama, bilo da je riječ o slobodnim ženama ili ropkinjama.¹⁸⁶

Rimske žene, bilo da su ropkinje, oslobođene ili slobodne žene zapošljavale su se često kao medicinske sestre ili babice (*obstertrices*), dojilje (*nutrices*) i doktorice (*medicaei*).¹⁸⁷ Pojedine su radile i određene fizički zahtjevnije poslove, tako jedan epitaf u Rimu pokazuje spisak od 10 žena koje su bili kovači (*ferar[i]*).¹⁸⁸ Žene nisu mogli biti, modernim riječnikom rečeno, bankari, ali postoje određeni podaci u izvorima koji govore kako su žene pružale ili uzimale zajmove. O tome posebno u svojim radovima govore Dixon i Benke.¹⁸⁹ Ciceron je u svojim pismima govorio o izvjesnoj Sassiji, koja je posudila novac doktoru kako bi on počeo sa radom i imao svoj ured.¹⁹⁰

¹⁸³ Becker, 2016, 915 – 931.

¹⁸⁴ Culham, 2006, 127 – 148.

¹⁸⁵ Joshel, 1992, 69.

¹⁸⁶ Ibidem.

¹⁸⁷ Treggiari, 1976, 76 – 104.

¹⁸⁸ *CIL VI.9435* (Becker, 2016, 915 – 931.)

¹⁸⁹ Dixon, 2001, 101 – 102; Benke, 2001, 54.

¹⁹⁰ *Cic. Clu.* 63.178.

4.3. Žena – supruga, seksualni objekat ili prijatelj?

Rimljani su bili potpuno svjesni opasnosti koja im je prijela od žena i nisu ih zanemarivali. To je im je samo dalo povoda da u određenim javnim govorima napadaju žene. “Građani, ako bismo mogli živjeti bez supruge, svi bismo se trebali odreći tog tereta; ali, kako je priroda htjela da se bez njih ne može živjeti, kao što je nezgodno živjeti s njima, žrtvuemo čari tog kratkog života za interese Republike, koja uvijek mora izdržati”¹⁹¹, jedan je od govora cenzora Metellusa. Na osnovu ovakvog teksta, ali i mnogih drugih¹⁹² može se kazati da su muškarci ovakve napade na žene vršili iz jednog prostog razloga, a to je strah. Svima je bilo jasno da život sa ženama nije isto kao ići u rat ili ići raditi u polju, znali su kakvi su njihovi umovi, kako mogu razmišljati i kako mogu biti opasne. Boissier, koji je dosta toga analizirao na osnovu Ciceronovih pisama, je rekao kako je muškarce najviše brinula činjenica da su žene bile daleko superiornije od njih i da su oni toga bili svjesni.¹⁹³

Sve što su žene radile u rimskoj državi bilo je pažljivo pregledano, a posebno se vodilo računa o njihovom utjecaju u rimskom životu. Idealna žena je bila ona koja je dobra majka, domaćica i dobra supruga. Međutim, postavlja se pitanje šta je “dobro” značilo za tadašnje standarde? Vjerovatno se odnosilo na odanost, čednost i druge vrline koje su zapravo ženu stavljale u nešto potčinjeniju ulogu od muškaraca.¹⁹⁴ Supruge u periodu kasne Republike su bile daleko zaštićenije nego one koje su živjele u ranijim periodima, posebno ukoliko je pripadala nekoj uglednoj porodici. Ovo je period kada je veliki broj žena imao bitan i veliki utjecaj na rimski život.¹⁹⁵ Pojedine rimske žene su bile izrazito moćne supruge i njihovim muževima nije bilo potrebno da svoj brak dovode u pitanje i da potražuju ljubavnice. S druge strane, bilo je i onih koje su bile suviše nespemne za suživot sa jednim Rimljaninom, koji je uveliko radio šta je htio u takvom braku.

4.3.1. Konkubine, ljubavnice i/ili *amicae*

U rimskom društvu, prema zakonu, konkubina je bila žena koja je živjela u stabilnoj monogamnoj vezi sa muškarcem koji nije bio njen suprug i to je bilo potpuno legalno.¹⁹⁶ Sa

¹⁹¹ Boissier, 1965, 163.

¹⁹² Katon Stariji: “Sva te regulacije i prava koje su počinili naši preci kako bi obuzdali žene su sada uzdrmani. “Okovane” kakve jesu, opet postoje određeni problem s njima. Šta će se dogoditi ako im date slobodu, ako im dopustite da uživaju ista pravao kao i vi sami? Mislite li da ćete tada biti njihovi gospodari? Onog dana kada vam postau jednake postat će vam i nadređene.” (Liv. 34.3)

¹⁹³ Boissier, 1965, 163 – 164.

¹⁹⁴ Witzke, 2015, 248 – 249.

¹⁹⁵ Langlands, 2006, 3.; Burns, 2007, 3 – 4.

¹⁹⁶ Dillon & Garland, 2005, 382.

položajem konkubine nije se povezivala nikakva sramota.¹⁹⁷ Mnogi mladi aristokratski muškarci su i nakon što se ožene zadržavali svoje ljubavnice, a postojala je i određena grupa kurtizana koje su pripadale visokoj klasi.¹⁹⁸ Na taj način su one uspjele da od “svojih” muškaraca osiguraju sebi bogatstvo. Takve žene su obično bile dobro obrazovane, duhovite, dosjetljive, šarmantne¹⁹⁹ i u mnogim slučajevima vješte pjevanju, plesanju ili sviranju pojedinih muzičkih instrumenata.²⁰⁰ Afere sa konkubinama su rijetko dugo trajale, jer su i same kurtizane često mijenjale muškarce.²⁰¹ Neke od najpopularnijih su uvijek bile na neki način povezane sa najvažnijim ili najmoćnijim Rimljanima, jer nisu samo mladi muškarci bili ti koji su pored svoje supruge i braka imali ljubavnice. Odnos između muškarca i ljubavnice je više išao u korist žene jer su one na taj način mogle steći itekako veliki utjecaj u gradu, pa i u državi.²⁰² O raširenosti ove pojave govori i činjenica da se u Rimu obilježavao praznik *luperkalija* poznatiji kao praznik prostitucije.²⁰³

Konkubine su igrale jako bitnu ulogu u političkom životu države,²⁰⁴ a jedan od najboljih primjera jeste mlada djevojka Flora u koju se zaljubio mladi Pompej. Međutim, Pompej je otkrio da je njegov politički prijatelj zapravo bio taj koji je na sve načine pokušavao zavesti Floru, pa je odustao od nje. Na taj način je Pompej sebi dodatno osigurao bolju i jaču političku poziciju.²⁰⁵ Međutim, nije sa svim konkubinama bilo tako. Veliki broj njih je ipak živio u teškim uslovima jer su one uglavnom bile ropkinje koje su obavljale svoj posao. Marko Antonije je bio jedan od muškaraca koji se zaljubio u konkubinu po imenu Cytheris²⁰⁶, bivšu ropkinju koja je bila oslobođena te je dobila ime Volumnia. Toliko je bio oduševljen njome da

¹⁹⁷ Sanader, 2002, 89 – 95.

¹⁹⁸ Strong, 2016, 62.

¹⁹⁹ Prema pojedinim izvorima, u rimskim termama postojali su robovi i ropkinje koji su se pored svojih standardnih poslova bavili i prostitucijom. Dokaz ovih aktivnosti su i otkrivene *spintrije* – vrste žetona za igru ili garderobu u javnim kućama. Takav jedan primjerak je pronađen i na lokalitetu Mogorjela. Busuladžić, 2016, 131; Buljević, 2008, 201 – 221.

²⁰⁰ Knapp, 2013, 203.

²⁰¹ Hillard, 1989, 176.

²⁰² Rimsko zakonodavstvo poznavalo je i više kategorija prostitutki. Pored slobodnih žena koje su samostalo vodile ovaj posao, jedan dio njih posao je organizovan i vođen od strane svodnika ili čak vlastite majke. Ako su prostitutke bile slobodne, uvrštavane su u grupu “sramotnih” te nisu uživale pravnu zaštitu, poput ostalih rimskih građana. Giunio, 2016, 27 – 28.

²⁰³ Busuladžić, 2016, 131.

²⁰⁴ Konkubine nisu bile u istoj pravnoj poziciji kao prostitutke. Od njih se očekivalo da budu vjerne, primjerenog ponašanja te da žive prema svim zakonima i pravilima braka, samo nisu u mogućnosti da svoj odnos sa određenim muškarcem legaliziraju pred državom i zakonom. Sanader, 2002, 91 – 92.

²⁰⁵ Goldsworthy, 2006, 83 – 84.

²⁰⁶ *Cic. Fam.* 7.32.

ju je pokazivao čak i u javnosti i dodijelio joj posebno mjesto tokom rimskih večera, tretirao ju je skoro kao vlastitu suprugu.²⁰⁷

Iako Servilija, majka Bruta, nije bila konkubina, njena ljubavna veza sa Gajom Julijem Cezarom je poznata apsolutno svima. Svi u Rimu su znali da su njih dvoje ljubavnici, a Svetonije donosi podatak kako je Cezar bio istinski zaljubljen u nju.²⁰⁸ Servilija je bila iznimno inteligentna žena, a upravo je ona preko svojih ljubavnih i prijateljskih veza smatrana jednom od najmoćnijih žena Republike.²⁰⁹ Ponekad su slobodne žene ili ropkinje korištene kao sredstvo za pregovaranje između uglednih muškaraca kako bi se sklopili savezi ili politički dogovori. Za razliku od standardne razmjene u vidu braka, prostitutke nisu korištene kao pijuni u formalnim savezništva.²¹⁰ Žene koje su stupile u brak u smislu jačanja savezništva su iza sebe imale moć i ugled svoje porodice i mogle su se tamo vratiti, dok sa druge strane slobodne ljubavnice nisu imale tu mogućnost.²¹¹

Flora i Praecia²¹² su bile istaknute kurtizane u kasnoj Republici, poznate po svojim vezama sa više muškaraca, koje su uglavnom njima poslužili kao politički pijuni. One su često bile na meti kritika da su svjesno preuzimale ili mušku političku ulogu ili su zauzimale mjesto njihovih supruga.²¹³ Praeciu i Floru je Plutarh opisao kao osobe koje su koristile svoje saradnike i partnere kako bi dodatno dobijale politički značaj, ali su obje doživjele identične sudbine, iskorištene su kao poklon kojim su se dodatno učvrstili politički savezi Rimljana.²¹⁴ Osim njih dvije, bitna je bila već spomenuta Cytheris, koju Ciceron nije podnosio.²¹⁵ Veća je vjerovatnoća da je Ciceron nije podnosio iz razloga što je ona bila sa Antonijem, nego zbog nje same, s obzirom da je poznato kako je Ciceron u svojim Filipikama konstantno napadao i vrijeđao poznatog rimskog generala, a kasnije trijumvira.

Kada se posmatra rimski brak, koncept konkubinata je neizostavan faktor.²¹⁶ Ponekad se upravo sama priroda konkubina uzimala da su one u literaturi opisivane kao žene koje su

²⁰⁷ Goldsworthy, 2006, 84.

²⁰⁸ Ibidem, 85.

²⁰⁹ Pomeroy, 1975, 154.

²¹⁰ MacMullen, 1974, 89 – 93.

²¹¹ *Plut. Pomp.* 2.8; *Plut. Luc.* 6.2; *Tac. Ann.* 13.12)

²¹² *Plut. Luc.* 6.2 – 4.

²¹³ Strong, 2016, 67.

²¹⁴ Ibidem, 72.

²¹⁵ *Cic. Phil.* 2 58 – 61.

²¹⁶ Konkubinatus predstavlja posebnu kategoriju registrirane vanbračne zajednice. Antički izvori ne pružaju previše podataka o ovom fenomenu. Pravno, muškarcima nije bilo dozvoljeno da žive sa dvije žene, odnosno i sa suprugom i sa konkubinom. Također, ženama koje su optužene za preljub je bilo zabranjeno da stupe ponovo u bračnu zajednicu. S toga je kao njihovo jedino rješenje preostajao konkubinatus. Horvat, 1954, 115 – 115; Sanader, 2002, 93.

jednake suprugama.²¹⁷ Međutim, Treggiari se u svom radu ne slaže sa tim izjednačavanjem. Autorica smatra da su konkubine na natpisima hvaljene samo zbog ljubavi, ali samo kao objekti te ljubavi, i da se nisu nikada mogle porediti sa suprugama. Od njih se očekivalo da posjeduju određene vrline koje imaju supruge, ali da nemaju iste pretenzije kao što imaju supruge.²¹⁸ Jeppesen – Wigelsworth je navela kako se na natpisima gdje se spominju konkubine, najčešće napisane samo tri stvari: ime onoga ko posvećuje, ime konkubine i zapisano je da je ona bila konkubina, kako se ne bi miješala sa suprugom.²¹⁹²²⁰

Termin *amica* se često povezuje sa konkubinama i sa cijelim postojanjem konkubinata u rimskom svijetu.²²¹ Dosta je lingvističkih problema povezano sa ovim terminom, za pojedine autore je značenje ovog termina isključivo u smislu ženskog prijatelja, dok je za druge riječ o konkubinama, ljubavnicama i kurtizanama.²²² Ono što je sasvim sigurno jeste da se *amica* rijetko pojavljuje na epitafima i pronađeno je svega 36 inskripcija koje sadržavaju taj termin.²²³ Da li je ovaj termin mogao označavati ženskog prijatelja? Postoji mogućnost za takve zaključke, jer se ova riječ koristila kako bi označila žensku osobu s kojom određeni Rimljanin nema nikakve odnose, pa mu je ona zapravo samo prijateljica.

Hallet je u svome radu *Friendship between Men and Women in Ancient Rome* istaknula kako je riječ *amica* više korištena za prijateljstva između dvije ili više žena, a ne između muškarca i žene, te se vjerovalo da takva prijateljstva ne postoje. Međutim, dokaz da je i to postojalo u antičkom Rimu jeste Ciceron. Iako on u svojim radovima ne koristi termin *amica*, nego riječ *necessaria*, što se može prevesti kao “usko povezana osoba”, Ciceron je upravo sa tom riječi opisao svoj odnos sa Caerelijom.²²⁴ Pored toga, on je Atika, svoga vjernog prijatelja, vidio kao čovjeka koji je bio prijatelj sa svima, bilo da je riječ o muškarcima ili ženama. Iz tog razloga je vrlo moguće, čak i vjerovatnije, da su postojala muško ženska prijateljstva u rimskoj državi.

Šta se zapravo može zaključiti o stvarnoj Rimljanki u periodu Republike, a posebno kasne? Je li ona bila popustljiva oportunistica, seksualni objekat koji je postojao samo da

²¹⁷ Rawson, 1974, 279 – 305.

²¹⁸ Treggiari, 1981, 59 – 81.

²¹⁹ Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 26.

²²⁰ Mišljenje Giunije jeste da je konkubina teoretski mogla postati supruga. Giunio, 2016, 20.

²²¹ Rawson, 1974, 279 – 305.

²²² Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 27.

²²³ Ibidem.

²²⁴ Jako malo se zna o njoj, izuzev toga da je bila opčinjena filozofijom i da je na taj način upoznala Cicerona. Prema pojedinim autorima, ona je navodno htjela da spasi Ciceronov brak sa Terentijom, ali nije uspjela. (Haskell, 1964, 249.; Hallet, 1988, 1. - <https://stockton.edu/hellenic-studies/documents/chs-summaries/hallett88.pdf>)

zadovolji nagone muškaraca ili je bila obrazovana, vješta, poduzetna? Teško je dokazati bilo koju od nabrojanih stvari i sa stopostotnom sigurnošću reći da je nešto od toga, međutim, zar ona ne bi mogla biti sve to? Definitivno su rimski pisci objektivizirali i osramotili žene tog perioda, ali se čini da su se Rimljanke tome suprotstavljale jedino kako su i mogle, dokazujući svoju predanost mužu, obitelji, pokazujući interes za obrazovanje i poduzimajući značajne i važne uloge u društvu i politici. Ono što se sigurno može reći da se posmatranje na žene nije mnogo promijenilo i tada su određene Rimljanke, baš kao i žene danas, smatrane snažnim, odanima, lijepima, ali su i posmatrane kao seksualni objekti u većini slučajeva.

5. Najmoćnije žene rimske Republike i njihov utjecaj

Rimske matrone Republike, posebno Kasnog perioda, treba promatrati u pozadini pronicljivih i politički moćnih helenističkih princeza i žena koje su uvijek širile kulturne mogućnosti za žene i bile u potrazi za individualnim stvarima. Sve ostalo je, zapravo, rimsko, enormno bogatstvo, visoki položaj, žene kao jake ličnosti.²²⁵ Takve stvari su u rimskoj državi dovele do stvaranja izrazito bogate i ugledne aristokratske žene koja je jako bitan faktor u političkim dešavanjima rimskog svijeta.²²⁶ Rijetke su bile prilike tokom Republike kada su se rimske žene pojavljivale u javnosti i zapravo utjecale i sudjelovale u politici. Tokom Drugog Trijumvirata, ta se aktivnost znatno pojačala,²²⁷ što je svakako bila posljedica građanskog rata i proskripcija.²²⁸ Mnogi muškarci su ubijeni tokom ratova, neki tokom proskripcija, što je natjeralo žene da se pojave u javnosti.²²⁹

Promjene u području obiteljskog prava se dešavaju tokom raznih perioda Republike, a ono se sastojalo prvenstveno u smanjivanju prava oca porodice. Samim time je došlo do slabljenja vlasti muža nad ženom.²³⁰ Iz tih razloga se pod utjecajem raznih uzroka vrši određena emancipacija žena. Na taj način brak koji nije praćen utvrđivanjem muževljeve vlasti postaje pravilo, a ne izuzetak. Sve je to dovelo do toga da se pred kraj Republike utvrđuje običaj da je razvod moguć po obostranom sporazumu i po jednostranoj odluci kako muža tako i žene.²³¹ Sve do sredine I stoljeća p.n.e., velike matrone Republike su imale ogroman utjecaj koji je vremenom prerastao u potpunu i direktnu kontrolu. Ovo je period kada su ugledne žene prije svega političarke, a tek onda domaćice. Naravno, niti one nisu imale određene urede niti pozicije u rimskom Senatu, ali su bile prepoznate od svih muškaraca kao žene koje su imale dobra poznanstva i moćne saveznike.²³² Zahvaljujući tim vezama, imale su određene pristupe i senatorima i magistratima, te su i na njih djelovali sa svojim savjetima i nagovaranjima.²³³

Žene u periodu kasne Republike su bile daleko vidljivije nego njihove prethodnice, ali su i dalje bile u podređenom položaju.²³⁴ Kao što je prethodno već rečeno, dobile su neka

²²⁵ Evans, 1991, 13 – 16.

²²⁶ Pomeroy, 1975, 147.

²²⁷ *Liv.* 34.1.; *V. Max.* 9.1.3; Marshall, 1989, 43.

²²⁸ Bauman, 1992, 60 – 61.

²²⁹ Pomeroy, 1975, 149.; Milnor, 2010, 276 – 279.

²³⁰ Bauman, 1992, 4.

²³¹ Mesihović, 2021, 851 – 852.

²³² Watson, 1967, 146 – 154.; Pomeroy, 1975, 150 – 155.

²³³ Bauman, 1992, 4 – 5.

²³⁴ Hemelrijk, 2004, 188.

ključna prava koja su im olakšale život u državi, međutim, njihov podređeni položaj je i dalje postojao prvenstveno zbog toga kako ne bi naštetile ugledu svoga supruga, oca ili brata. Ukoliko bi se stvorila negativnija slika o pojedinoj ženi, to je automatski stvaralo i negativnu sliku prema njenom suprugu.²³⁵ Jake žene su mogle bez problema manipulirati sa javnošću, te su tako bile aktivni sudionici stranačkih konspiracija, a vrlo često su zauzimale određene radikalnije i nemilosrdnije pozicije i stavove u odnosu na muškarce.²³⁶

5.1. Kornelija Afrikana – ideal rimske matrone

Kornelija Afrikana²³⁷ je apsolutno nezaobilazna osoba kada se govori o periodu kraja srednje i početka kasne Republike. Plemenita po rođenju i karakteru, poštovana je od svih, a obični narod u Rimu ju je obožavao.²³⁸ Najpoznatija je svakako po tome što je bila majka braće Grakh, čuvenih reformatora rimske države²³⁹, ali i pored toga, ona je izgradila svoje ime zahvaljujući prije svega samoj sebi. Posjedovala je ogromno znanje, a u sebi je svakako sjedinjavala i političku agendu u čijoj realizaciji je učestvovala.²⁴⁰ Bila je žena koja se direktno upuštala u bavljenje strateškim pitanjima visoke politike, što je bila rijetkost u državi koja je okovana patrijarhalnim društvom. Iz tog razloga se Kornelija smatra ženom koja je predstavljala revolucionarnu ženu, koja je uvijek nešto pokretala.²⁴¹ Izvorna građa ne nudi konkretne podatke o njenoj ranoj mladosti niti o djetinjstvu, prvi konkretniji podaci jesu njena udaja za Tiberija Sempronija Grakha Starijeg s kojim je dobila 12 djece.²⁴²

Nakon smrti muža²⁴³, Kornelija se potpuno posvetila odgoju svoje djece. Nije se više udavala iako je imala nekoliko prilično moćnih udvarača, a jedan od njih je bio kralj Egipta Ptolomej.²⁴⁴ Njena posvećenost djeci, njihovom obrazovanju je ostavila bez teksta sve antičke autore koji su pisali o njoj.²⁴⁵ Plutarh je imao samo riječi hvale za nju, smatrajući je idealnom

²³⁵ Grebe, 2003, 127.

²³⁶ Langlands, 2006, 3 – 6.

²³⁷ Kornelija je poticala iz patricijskog roda Kornelija Scipiona i bila je kćerka čuvenog Publija Scipiona Afrikanca Starijeg, pobjednika nad Hanibalom i spasioca Rima. Njen rod je jedan od najstarijih rimskih patricijskih rodova i uvijek su igrali veliku ulogu u rimskom političkom životu. U praktično svakom razdoblju Republike postojao je barem jedan Kornelije koji je imao iznimno veliki politički utjecaj na zbivanja u rimskoj državi, a Kornelija je svakako jedina žena koja je imala toliko utjecaj i moć tokom svog života. (Mesihović, 2021, 484.)

²³⁸ Matyszak & Berry, 2008, 70.

²³⁹ Hemelrijk, 1999; Beness – Hillard, 2013; Dixon, 2007

²⁴⁰ Stockton, 1979, 116.; Shotter, 2005, 12.

²⁴¹ Mesihović, 2019, 8.

²⁴² Samo ih je troje preživjelo, kćerka Sempronija i dva sina Tiberije i Gaj Grakh. (Mesihović, 2019, 30.)

²⁴³ *Plut. TG* 1. 2 – 3; *Plin. Nat.* 7.122; *V. Max.* 4.6.1; *Cic. Div.* 1.36.

²⁴⁴ *Plut. TG* 4.3.

²⁴⁵ *Plut. TG* 1. 4 – 5; *Cic. Brut.* 104, 211; *Tac. Dial.* 28.

rimskom matronom, Valerije Maksim je u svome djelu pisao o njenoj posvećenosti i odličnim manirima.²⁴⁶ Osim Plutarha i Valerija, o Kornelije je izrazito visoko mišljenje imao i Ciceron, čovjek koji je inače bio optimata i nije imao visoko mišljenje o pristalicama populara, te se čak negativno odnosio prema reformnom pokretu njenih sinova.²⁴⁷ Postojala je priča da je uz pomoć svoje kćerke Sempronije, Kornelija bila ta koja je ugušila Publija Scipiona Emilijana (*Publius Cornelius Scipio Africanus Aemilianus*) vlastitog zeta, jer se on usprotivio zakonodavstvu Tiberija, njenog sina. Ovakvi navodi, čak i ako su bili tačni, nisu uopšte naštetili Korneliji i njenom utjecaju.²⁴⁸ Apijan je u svome pisanju bio taj koji je prvi sugerirao mogućnost da je Kornelija zajedno djelovala sa Sempronijom kako bi se riješili Emilijana.²⁴⁹ Vjerovatno je riječ o izmišljenom podatku, međutim, sa porodicom Grakh i njihovim djelovanjem i moći ništa nije nemoguće.

Skoro svi antički autori su imali prije svega pozitivno mišljenje o Korneliji, međutim, pored toga je bilo prisutno i mišljenje da je Kornelija bila ta koja je imala određenog utjecaja i da je čak ona motivirala Tiberija da se upusti u reformni projekat agrarnog zakonodavstva.²⁵⁰ Plutarh se posebno zanimao za takve teorije, ali je na osnovu njegovog teksta nemoguće donijeti zaključke da li je i uolikoj mjeri Kornelija bila jedina koja je stajala iza reformnog programa.²⁵¹ Činjenica je da je Kornelija imala ogroman utjecaj ne samo na svoje sinove, nego na sve ljude s kojima je bila bliska, i da je sigurno učestvovala kao jedan od ključnih aktera tokom pokreta populara²⁵², ali se nameće pitanje koja je bila njena korist od toga?²⁵³ Da li je željela da njeni sinovi budu ti koji će donijeti promjene rimskoj državi ili je bila vođena vlastitom ambicijom?²⁵⁴ Na oba pitanja se može odgovoriti potvrdno. Ako se uzme u obzir da je Korneliji u kasnijem periodu podignuta statua²⁵⁵, na kojoj je napisano da je ona “majka

²⁴⁶ “Najljepši ukrasi matrone su njena djeca, što se može vidjeti kod Kornelije. Ona je kao gosta u svojoj kući imala jednu kampanjsku matronu, koja joj je pokazivala svoj nakit. Kornelija ju je zadržavala u razgovoru dok se njena djeca nisu vratila iz škole i onda joj je rekla da su to njeni najljepši dragulji.” (V. Max. 4.4.)

²⁴⁷ Cic. Brut. 27. 103 – 104.

²⁴⁸ Pomeroy, 1975, 93.; Bernstein, 1978, 53.; Barnard, 1990, 389.

²⁴⁹ App. BC 1.20.

²⁵⁰ Mesihović, 2019, 46.; Scullard, 2010, 20 – 21.

²⁵¹ Plut. TG. 8.5; Plut. CG 4. 2 – 4, 13.2.; Gardner, 1986, 198.; Shotter, 2005, 11.

²⁵² Mišljenje Mesihovića jeste da je Kornelija vjerovatno bila jedan od aktera koji su učestvovali u kreiranju i oblikovanju buduće frakcije populara. Nemoguće da je ona bila puki promatrač u svim zbivanjima koja su zadesila njene sinove. (Mesihović, 2019, 50)

²⁵³ Hemelrijk, 1999, 192 – 196.)

²⁵⁴ App. BC 1.20; Cic. de Orat. 3.214; Dio 24.83.8.

²⁵⁵ Postoji teorija da statua Korneliji nije postojala, nego da je riječ o zamjeni identiteta statue. Tek nakon što je ta statua znatno kasnije pripisana Korneliji, da je dopisan i odgovarajući natpis. (Roller, 2012, 59 – 63.)

Grakha”²⁵⁶, a ne kćerka Publija Scipiona Afrikanca, može se iskazati da je jedan od njenih ultimativnih ciljeva bio da bude poznatija kao majka, a ne kao kćerka ili supruga.

Masakr na Kapitolu koji joj je oduzeo starijeg sina je ostavio vrlo teške i emocionalne posljedice na Korneliju. O tome govori i fragment govora Gaja Grakha kojeg je prenio Ciceron.²⁵⁷ U manuskriptima rimskog biografa Kornelija Nepota, nalazi se nekoliko podataka iz pisama Kornelije Afrikane, ili se barem mislilo da oni pripadaju njoj.²⁵⁸ Prema sudu kojeg je donio Mesihović u svome radu, stiče se utisak da je stvarni autor neko sa optimatskim shvatanjima, a ne sama Kornelija. Posebno se to odnosi na drugi dio koji djeluje kao poruka javnosti čiji je ultimativni cilj bilo ocrnjivanje ne namjera Gaja Grakha, nego i cijelog popularskog programa i ciljeva i djelovanja.²⁵⁹ Ovakva pretpostavka je svakako održiva s obzirom da je Kornelija poznata kao osoba koju su poštovali i optimati i populari. Prema njoj se, iako je pripadala popularima, optimati nikada nisu odnosili sa nepoštovanjem. Iz tog razloga se ovakvo pismo može uzeti kao pokušaj odvajanja Kornelije od vlastitih sinova, ali prije svega popularističkih ideja koje su oni zastupali. U prvom planu kod oba pisma jeste šteta koju bi Gaj mogao učiniti po Republiku sa svojom kandidaturom, a da je pismo stvarno napisala Kornelija, koja je podredila sve svojoj djeci, vjerovatnije bi bilo da se ona prvenstveno brinula za sigurnost svoga sina, a ne za rimsku državu.

Sličnog razmišljanja kao i Mesihović, bila je i Suzanne Dixon rekavši kako su istraživači uvijek bili podijeljeni kada je riječ o autentičnosti ovih pisama. Za nju je potpuno jasno da je riječ o falsifikatu, jer je Kornelijino ime u tadašnjem političkom životu važilo za

²⁵⁶ *Opus Tisicratis // Cornelia Africani filia / Gracchorum[mater] CIL VI, 10043* (Preuzeto iz Mesihović, 2019,70.)

²⁵⁷ “Gdje da ja, nesretnik, potražim utočište, kuda i kome da se obratim? Na Kapitol; pa on je još mokar od bratove krvi; kući? Da bih vidio jednu i odbačenu majku kako kuka.” (Cic. de Orat. 3. 214.)

²⁵⁸ “Reći ćeš da je dobro osvetiti se neprijateljima. To se čini dobro i lijepo nikome više nego meni, pod uvjetom da je to moguće postići bez štete za Republiku. Ali, pošto to ne može biti, mnogo je bolje u svakom slučaju da naši neprijatelji ne budu uništeni i ostanu nego da Republika bude razorena i nestane.

Ja ne bih oklijevala da se zakunem da, izuzev onih koji su ubili Tiberija Grakha, nijedan neprijatelj mi nije dao toliko mnogo jada i bilo kao što si ti zbog ovih dešavanja. Ti, koji bi trebao kao jedini preživjeli od sve moje djece koje sam imala u prošlosti, preuzeti njihovo mjesto da vidim što je moguće manje problema u mojoj starosti, ti, koji bi trebao da želiš da sve tvoje akcije budu saglasne sa mnom, i smatrati bezbožnim da činiš bilo šta od velikoga značenja suprotno od mog savjeta, posebno jer mi je ostalo još kratko vremena da živim. Nemožeš li čak ni za ovaj kratki period pomoći mi u sprečavanju u tvome suprostavljanju meni i uništavanju svoje Republike? Konačno, gdje ćeš učiniti kraj? Da li će naša familija ikada prestati sa ludošću? Da li će ikada biti moguće pridržavati se umjerenosti? Hoćemo li ikada prestati sa insistiranjem na izazivanju i trpljenju problema? Hoćemo li ikada biti postidjeni od upetljavanja i razaranja naše Republike? Ali ako je bilo koja ova promjena nemoguća, traži tribunat nakon što ja umrem, čini što god želiš, koliko sam ja u pitanju kada ja više ne budem svjesna toga.” (Nepos fr. 1, fr. 2., preuzeto iz Mesihović, 2019, 56 – 57.)

²⁵⁹ Mesihović, 2019, 57 – 58.

vjerovatno najmoćnije ime i pored svih uglednih muškaraca, pa je najbolji način za nauditi cijeloj porodici bio preko nje same.²⁶⁰ Svim historičarima i istraživačima koji se bave ovakvom tematikom, bi od iznimne koristi bilo da postoji kakav trag Kornelijinog glasa i da se može spoznati da li je stvarno riječ o njenom pismu ili ne, ali na osnovu dokaza koji su predloženi, može se postaviti vjerovatnost da je riječ o potpuno izmijenjenoj verziji nečega što je ona možda napisala.

Vremenom je Kornelija u rimskoj javnosti postala idealizirana figura, posebno je to bilo izraženo kod običnog naroda, koji je i dalje slavio Tiberija Grakha.²⁶¹ Ostavši bez dva sina, u razdoblju nakon grakhovske revolucije, Kornelija je odlučila da se povuče iz javnog rimskog života²⁶², iako se ona nikada nije posebno isticala. Postala je ideal rimske ženske vrline, te je mnogim antičkim autorima služila kao model za mnoge Rimljanke.²⁶³ Da li je ili nije Kornelija bila ideal rimske žene, je pitanje koje je i danas diskutabilno. Sigurno da je ona smatrana velikom Rimljankom, i da nije bez razloga obasipana raznim počastima i da je uživala izniman ugled, ali treba uzeti u obzir činjenicu da o njoj podatke donose isključivo antički autori koji nisu bili oduševljeni ženama u periodu u kojem su oni živjeli.²⁶⁴ Prvenstveno se to odnosi na pisce koji su živjeli u principatskom periodu, i iz tog razloga su oni u određenim segmentima preuveličali predstavu Kornelije, tako da se može reći kako je na njenu ličnost, djelo kako u znanosti, tako i u javnosti, prvenstveno utjecala konstrukcija literarnih izvora. Takva pretpostavka opet ne mora značiti da prava historijska Kornelija stvarno nije bila takva tokom svog života i djelovanja. Mesihović je za nju rekao kako je ona u rimskoj javnosti nesumnjivo idealizirana u gotovo svakom pogledu, od porijekla, preko majčinskih vrlina, obrazovanja i inteligencije, pa čak i do svoje aktivne uloge u političkom životu rimske države. Na taj način je ona postala historijski model i inspiracija savršene matrone.²⁶⁵

²⁶⁰ Dixon, 2007, 27.

²⁶¹ Hemelrijk, 1999, 194.

²⁶² Povukla se na imanje u Misenumu, koje je ubrzo postalo centar helenističke kulture i generalno mjesto visokog kulturnog aspekta jer je Kornelija pozvala sve tadašnje poznate ljubitelje kulture i nauke da joj se pridruže. (Matyszak & Berry, 2008, 70 – 71.)

²⁶³ Mesihović, 2019, 66. (Matyszak & Berry, 2008, 70 – 71.)

²⁶⁴ Beness & Hillard, 2013, 61 – 79.

²⁶⁵ Mesihović, 2019, 82.

5.2. Aurelija i Julija – diskretne Rimljanke

Iza svakog muškarca stoji izvanredna figura žene koja ga podstiče, koja ga uči pravim vrijednostima života. Čak je i jedan Gaj Julije Cezar, državnik, diktator, ratnik i osvajač, imao važne žene koje su mu od malih nogu usadile sve dobre rimske vrijednosti. Riječ je o Aureliji Koti²⁶⁶, njegovoj majci i Juliji²⁶⁷, tetki koja je imala enormno veliki utjecaj na Cezara.²⁶⁸ Utjecaj Aurelije na svog sina Cezara je bio ogroman i nastavio je da bude čak i kada je on prošao djetinjstvo i postao odrasla osoba.²⁶⁹ Baš kao i Kornelija, nakon smrti muža, Aurelija se više nije udavala, nego je živjela sa svojim sinom ostatak svoga života.²⁷⁰ Cijelo vrijeme je, čak i kada se Cezar oženio, bila glavna osoba njegovog domaćinstva.²⁷¹

U trenucima kada je Sulla zapovijedio Cezaru da se razvede od svoje supruge Kornelije²⁷², Aurelija je bila ta koja je uspjela svojim djelovanjem ublažiti gnjev Sulle prema njenom sinu. Cezarova supruga, Kornelija je tokom poroda preminula, pa je tako Aurelija preuzela brigu o svojoj unuci Juliji, te ju je ona podignula u manirima idealne rimske matrone. Da je to zaista bilo tako govori i činjenica da se Gnej Pompej, iako je bila riječ o ugovorenom braku sa Julijom, zaljubio u nju i da ju je neizmjerljivo volio.²⁷³ Tacit je za Aureliju rekao kako je ona idealna matrona i imao je izrazito visoko mišljenje o njoj, posebno zbog činjenice da je svojoj djeci omogućila najkvalitetnije obrazovanje.²⁷⁴ Plutarh je za nju rekao da je bila diskretna osoba²⁷⁵ ne objašnjavajući zašto je tako smatrao. Rijetke su žene u rimskoj povijesti koje bi se mogle pohvaliti da su imale veliku moć kao što je imala Aurelija. Činjenica da se ona gotovo nikako ne spominje kod antičkih autora, može “maskirati” samu Aureliju pa su mnogi istraživači smatrali da ona nije bila toliko bitna ličnost kao pojedine žene. Međutim, ako se uzme u obzir da joj je sin bio jedan od najslavnijih Rimljana ikada, ne postoji nikakva

²⁶⁶ Aurelija je bila kćerka Lucija/Marka Aurelija Kote i supruge Rutilije. Otac joj je bio konzul 119. godine p.n.e., a porodica *Aurelii* je svoj vrhunac dosegla za vrijeme Republike. (Smith, 1844 – 1849, 435.)

²⁶⁷ Julija je bila supruga slavnog rimskog konzula Gaja Marija. Potekla je iz patricijske porodice *Iulii* jedne od najstarijih porodica drevnog Rima. Svoj su vrhunac dostigli svakako za vrijeme života Gaja Julija Cezara. (*Plut. Mar.* 6. 2.)

²⁶⁸ Mesihović, 2021, 571.

²⁶⁹ Goldsworthy, 2006, 35.

²⁷⁰ *Cic. Brut.* 1.18.1; 2.3.3; 4.5; 12. 1 – 2.

²⁷¹ Billows, 2009, 34.

²⁷² Kornelija Cina je bila prva supruga Gaja Julija Cezara i majka njegove jedine legitimne kćerke Julije. Svetonije je taj koji je donio podatak kako su se njih dvoje vjenčali onda kada je Cezar imao oko 16 godina. (*Suet. Jul.* 1, 5, 6)

²⁷³ <https://www.livius.org/articles/person/julia-2/> (19.3.2021. 14:32)

²⁷⁴ *Tac. Dial.* 28.6.

²⁷⁵ *Plut. Caes.* 9.2.

moćnost da se za Aureliju može reći kako je bila manje bitna žena i da nije imala nikakav utjecaj u Republici.

Kada je riječ o Juliji, antički autori je opisuju kao pametnu i lukavu ženu,²⁷⁶ koja je pobudila kod Cezara želju da postane popular, a kasnije i vođa stranke.²⁷⁷ S obzirom da je bila udata za Gaja Marija, u periodu kada je Sulla bio diktator, situacija za Juliju je mogla postati krajnje teška. Iako je bila potpuno odana svome mužu i nije htjela napustiti državu u tim trenucima, Julija je okarakterisana kao izuzetno moralna osoba koja je imala ogromnu reputaciju, i mnogi autori su složni da joj je reputacija omogućila da zadrži svoj status kakav je imala i prije. Nakon njene smrti 69. godine p.n.e., Cezar joj je upriličio pogrebni govor u njenu čast,²⁷⁸ koji je i njemu osigurao dodatnu podršku naroda.²⁷⁹

Julija je žena koja je potpuno zapostavljena u historiografiji, baš kao i Aurelija, vjerovatno zbog činjenice što se u njihovim životima nisu desile neke posebno zanimljive stvari kao u životima drugih žena. Također, treba uzeti u obzir ni da antički autori njima dvjema nisu posvećivali posebnu pažnju, pa se može zaključiti kako su obje vodile nešto zatvoreniji i mirniji život bez prevelikih dešavanja. No, to svakako ne znači da nisu imale enorman utjecaj na ljude oko sebe, posebno na Gaja Julija Cezara, jer itekako jesu.

5.3. Sempronija Tuditani

Sempronija²⁸⁰ je od strane mnogih autora okarakterisana kao ozloglašena ali šarmantna osoba, rođena u izuzetno uglednoj porodici. Njen način života i njen "apetit" za užitkom doveli su je do toga da se ona upustila u razne afere i spletke. Uvijek je bila u centru raznih zavjereničkih dešavanja.²⁸¹ Pojedine žene u rimskom društvu su uvijek pronalazile način da se politički aktiviraju. Salustije je taj koji u ovu kategoriju svakako stavlja Semproniju, u kojoj je on vidio iznimno pametnu i obrazovanu ženu,²⁸² ali isto tako dosta nemoralnu osobu koja je bila pod utjecajem mnogih zavjerenika.²⁸³ "Među ženama koje su često činile razne zločine u

²⁷⁶ Potter, 2011, 15.

²⁷⁷ Suet. Caes. 6.1.

²⁷⁸ Plut. Caes. 5, Suet. Caes. 6.

²⁷⁹ Gruen, 1995, 76.

²⁸⁰ Jedna je od uglednijih žena kasne Republike, a poznata je po tome što je bila maćeha Decima Junija Bruta Albina, Cezarovog vojskovođe koji se kasnije okrenuo protiv njega i sudjelovao u njegovom ubistvu. (Sal. Cat. 25, 40.)

²⁸¹ Gruen, 1995, 422.

²⁸² Mesihović, 2021, 623.

²⁸³ Sal. Cat. 25. 1 – 5.

maniru muškaraca bila je i Sempronija. Bila je blagoslovljena ljepotom i dobrim obrazovanjem, plesala je najljepše od svih žena i svirala je liru,” riječi su kojima je Salustije opisao Semproniju.²⁸⁴

Najzvučnija i najbitnija zavjera u kojoj je Sempronija učestvovala, a o kojoj i Salustije piše u svome radu, jeste Katilinina urota.²⁸⁵ “Prije nego se udružila sa Katilinom, bila je poznata kao žena koja je vrlo lako pogazila svoju riječ, odricala se svojih dugova i bila sudionik u ubistvima. Ali, i pored toga ona je i dalje bila žena koja je bez problema mogla skladati stihove, pričati viceve i priče, a svakako je posjedovala veliku dozu duhovitosti i šarma,”²⁸⁶ iako Salustije piše o Semproniji kao ženi koja je imala dosta mana za jednu ženu u rimskom društvu, on svejedno pokušava djelimično opravdati njen položaj. Mnogi autori se slažu da upravo Sempronija odlično ilustrira tezu o propadanju i moralnoj izopačenosti koju Salustije opisuje u svome djelu.²⁸⁷

Ronald Syme je u svome radu naveo kako vjeruje da je Sempronija odlično ispunila prostor i da je unijela određenu dozu raznolikosti kada je u pitanju sama zavjera²⁸⁸ jer su do tada uglavnom muškarci bili ti koji su sudjelovali u kreiranju urota. Milnor se složila s njime, te je rekla kako je Sempronija predstavljala nešto novo i sigurno je bila od velikog značaja Katilini, inače je on ne bi uključio u kovanje zavjere.²⁸⁹ S druge strane, Tiffou nije bio naklonjen tezi da je Sempronija donijela nešto novo, štaviše, on je bio mišljenja kako je uključivanje Sempronije u zavjeru samo dodatno diskreditovalo kako čin, tako i Katilinu.²⁹⁰

Ostaje otvoreno pitanje zašto je Salustije posebno izdvojio Semproniju kao jednu od zavjernika, posebno ako se uzme u obzir to koliko se drugih pojedinaca iz jednako uglednih, ako ne i uglednijih porodica, udružilo sa Katilinom.²⁹¹ Nemoguće je povjerovati da je

²⁸⁴ *Sal. Cat.* 25. 1 – 5.

²⁸⁵ Lucije Sergije Katilina (*Lucius Sergius Catilina*) je čovjek koji je poticao iz ugledne obitelji, bio je čovjek velike duševne i tjelesne jakosti, ali zle i pokvarene ćudi. Smion, lukav i prevrtljiv samo su neki od “epiteta” koje je Salustije iskoristio da ga opiše. On je iskoristio nezadovoljstvo naroda u Rimu te se njima predstavio kao čovjek koji može riješiti njihove probleme, okružio se četama svakakvih nepoštenjaka i zločinaca kao tjelesnom stražom. Pripremao je jednu zavjeru koja je trebala biti neka vrsta državnog udara i odlučeno je da će do nje doći kada se budu birali novi konzuli. Kras (*Macus Licinius Crassus*) je trebao biti izabran za diktatora, Cezar za njegovog zamjenika, i sve je bilo spremno, međutim, Kras se nije pojavio na sjednici Senata, a on je morao dati znak kada da se izvede udar. Na taj način se Katilinina urota nije ni desilo. Zanimljivo je da se za sva ova dešavanja doznalo ko je učestvovao u njoj, ali niko u tim trenucima nije mogao ništa uraditi jer su se svi plašili novog građanskog rata. (*Sal. Cat.* 5, 14; *App. BC.* II, 1. 2.; Heitland, 1909, 72; Canfora, 2007, 39; Mesihović, 2015, 617.)

²⁸⁶ *Sal. Cat.* 25. 1 – 5.

²⁸⁷ Loar, 2019, 146.

²⁸⁸ Syme, 1964, 133 – 134.

²⁸⁹ Milnor, 2009, 280.

²⁹⁰ Tiffou, 1973, 366.; Loar, 2019, 146 – 147.

²⁹¹ Loar, 2019, 152.

Sempronija bila ključni akter u ovim dešavanjima, jer se ona ne spominje tokom samog pokušaja izvođenja urote, nije imala nikakvu značajnu ulogu tokom dešavanja. Od muškaraca u rimskom društvu se i očekivalo da mogu učestvovati u takvom političkom činu, ali od žena to niko nikada ne bi očekivao, jer žene prije svega nisu bile toliko javno moćne u rimskoj državi. Međutim, postavlja se i druga teza koja je objašnjena ranije u radu, a to je da su pojedine žene stvarno imale velikog utjecaja i veliku političku moć, samo im antički autori nisu pridavali mnogo pažnje.

Postoje dva moguća odgovora na činjenicu da Salustije toliku pažnju pridaje Semproniji. Prvi bi bio u tome da je Salustije autor koji je možda primijetio stvarnu ulogu žena u rimskom društvu i odlučio je napisati onako kako je stvarno bilo, bez da je želio zapostaviti takve činjenice iako je riječ o ženi. Druga teorija bi bila da postoji mogućnost da je Salustije nju posebno izdvojio u svome radu kako bi njegov tekst jače odjeknuo među publikom. Zavrjeva je svakako podignula cijelu rimsku državu na noge, a ono što je mnogim čitaocima Salustijevog rada kasnije posebno privuklo pažnju jeste spominjanje Sempronije kao jedne od učesnica. Pored toga, Salustije je posebnu pažnju posvetio i genealogiji Sempronijeve porodice²⁹² kako bi dodatno objasnio čitateljima iz koliko ugledne porodice je ona bila kada je sudjelovala u kreiranju zavjere.²⁹³

5.4. Servilija i Porcija – žene koje su “ubile” Cezara

Malo ljudi u rimskom svijetu se uspjelo uspješno nositi sa aferama, kako iz privatnog tako i iz političkog života, bolje od Servilije²⁹⁴. Njena porodica je uvijek “igrala na kartu” tradicije i tvrdili su da su stariji i od samog Rima jer su navodno pripadali jednom od klanova koji su se još u 7. stoljeću p.n.e. naselili na područje gdje će nastati Rim.²⁹⁵ Servilija i njena porodica su uvijek učestvovali u političkim dešavanjima rimske države. Najviše problema joj je svakako zadavao njen polubrat, Katon koji mrzio Cezara, s toga je to bilo izrazito nepovoljno za Serviliju.²⁹⁶ Kasnije je Cezarova pobjeda u građanskom ratu dodatno zakomplikovala

²⁹² Cadoux, 1980, 121 – 122.

²⁹³ *Sal. Cat.* 25. 4.

²⁹⁴ Servilija je rođena oko 100. godine p.n.e. i poticala je iz izuzetno ugledne porodice *Servilii*. Udala se za Marka Junija Bruta, s kojim će dobiti sina Bruta koji će ostati u historiji upamćen kao sudionik u ubistvu Cezara. Iako se Servilija dva puta udavala, njen ljubavni život je najpoznatiji po njenoj aferi sa Gajem Julijem Cezarom. Smatra se da je svima u Rimu bilo poznato kako su njih dvoje ljubavnici, a Plutarh je naveo kako je ona bila zaljubljena u njega. (*Plut. Brut.* 5.2; Mesihović, 2021, 696.)

²⁹⁵ *Plut. Brut.* 5.1.

²⁹⁶ Matyszak & Berry, 2008, 99.

Servilijin život, a cijela situacija je kulminirala 44. godine p.n.e., kada je Cezar ubijen od strane zavjerenika.

Govoreći o njenom političkom utjecaju među sukobima populara i optimata, treba istaknuti kako je njena politička karijera najaktivnija bila nakon ubistva Cezara, jer je tada radila sve što je bilo u njenoj moći kako bi osigurala i sačuvala svoju porodicu.²⁹⁷ Servilija je bila osoba koja je uvijek bila u toku sa svim dešavanjima u državi, postala je ključni posrednik među elitnim ljudima rimskog društva.²⁹⁸ Upravo je njima i pokušavala manipulirati kako bi ojačala politički utjecaj svoje obitelji prije svega. Nakon što se njen sin Brut oženio Porcijom, Servilija je postala automatski neprijateljski nastrojena prema njoj, prije svega jer je Porcija uvijek naginjala ka optimatima i njihovom djelovanju.²⁹⁹

Da li je Servilija stvarno učestvovala u zavjeri protiv Cezara ili nije, je dosta diskutabilno pitanje³⁰⁰, i postoje različita mišljenja u modernoj historiografiji. Ono u čemu je veliki broj autora složan jeste da je utjecaj Servilije na vlastitog sina Bruta drastično opao nakon smrti njenog polubrata Katona³⁰¹, kojeg je Brut gledao kao uzora. Matyszak i Berry smatraju kako je Servilija bila protiv zavjere jer je i dalje voljela Cezara, ali činjenica da nikada nije Cezaru ništa spomenula, govori da je ipak više radila u korist svoga sina. Nakon ubistva, Servilija se morala suočiti sa jako važnim obavezama i odlukama, a u tim trenucima se iskazala kao osoba koju su drugi počeli shvatati ozbiljno.³⁰² Ciceronova pisma pokazuju da su žene bile itekako angažovane u političkim dešavanjima. U svojim tekstovima, on je žene često nazivao doušnicima. Servilija je bila jedna od žena s kojima je Ciceron uvijek bio u određenom kontaktu, pogotovo kada je riječ o političkim informacijama.³⁰³

U tim pismima, Servilija se spominje kao jako bitna osoba u kasnoj Republici, posebno ga je impresioniralo njeno djelovanje da zaštiti vlastitog sina. Iako se nije uvijek slagao s njom, Ciceron nikada nije smatrao da treba da se zavadi s njom zbog različitih stavova i razmišljanja.³⁰⁴ Već je navedeno kako je ona često bila prenosnica raznih vijesti i informacija, međutim, ona nije imala problem ni da iznese svoje mišljenje i stavove o nekim odlukama.³⁰⁵

²⁹⁷ *Plut. Brut.* 5.2.

²⁹⁸ Syme, 1939, 98.

²⁹⁹ Hillard, 1992, 53 – 55.

³⁰⁰ *Plut. Brut.* 1.5; 2.1; 5. 1 – 4; 6.10.

³⁰¹ *Cic. Brut.* 1. 18. 1; i. 3. 3; 4.5; 1. 12. 1 – 2; 15. 13.

³⁰² Treggiari, 2019, 124.

³⁰³ *Cic. Att.* 319.2.

³⁰⁴ *Cic. Att.* 389.1.

³⁰⁵ Pomeroy, 1975, 150 – 155.

Da li je Servilija po tom pitanju bila jedinstvena? Velika je vjerovatnoća da nije. Historiografija više ide u smjeru da su postojale i druge žene koje su itekako bile aktivne po političkom pitanju. Richard Baumann je bio mišljenja kako je Servilija bila žena koja je imala daleko najveći utjecaj u periodu kasne Republike, ali je naveo da se to često ne predstavlja tako.³⁰⁶ Kao i kod drugih žena, razlog zašto je to tako, jeste nedostatak izvorne građe, antički autori ne pišu mnogo o ženama, pa čak ni o jednoj osobi kao što je Servilija.

U svojim pismima prijatelju Atiku, Ciceron joj je posvetio nešto više prostora, posebno u periodu nakon Cezarovog ubistva, navodeći kako je Servilija u tim trenucima više djelovala u pravcu da Brut i Kasije ne napuste Italiju.³⁰⁷ To je period kada se Ciceron nekoliko puta sastao sa Servilijom i drugim zavjerenicima kako bi radili na mogućnosti ostanka, a kasnije povratka, Bruta u Italiju. Ciceron opisuje jedan sastanak navodeći kako je Servilija imala glavnu riječ i da je bila daleko aktivnija, energičnija nego svi ostali sudionici.³⁰⁸ Posmatrajući Serviliju i njeno djelovanje, historiografija još uvijek ne može odgovoriti na ključno pitanje, a to je konačna ocjena njenog utjecaja. Činjenica da je Ciceron oduševljen njome, da on ima visoko mišljenje o njoj i njenom znanju, te da bez problema sluša njene odluke na sastancima zavjerenika, svakako govore da je bila cijenjena. Treggiari, je u svome radu iz 2019. godine napisala kako postoji ogromna distinkcija između antičkih autora koji pišu o Serviliji i modernih istraživača kojima je ona bila fokus rada ili određeni segment.³⁰⁹

Da je Marko Junije Brut živio sa izrazito uglednim Rimljanima govori i činjenica da je njegova supruga bila Porcija, kćerka Marka Porcija Katona, poznatijeg kao Katon Mlađi.³¹⁰ S obzirom da je njen otac pripadao optimatskoj frakciji te je tokom svog života bio jedan od najaktivnijih protivnika Gaja Julija Cezara, Porcija je prihvatila ideje svoga oca te je u tom pravcu nastavila da djeluje i tokom svog života. Njen ultimativni cilj je bio pokušaj da ujedini sve optimate u borbi protiv populara i samog Cezara kao njihovog predvodnika. Ne zna se tačno koliki je utjecaj imala Porcija na Bruta, s obzirom da je Servilija uvijek bila u blizini i da je nije pretjerano voljela.³¹¹ Serviliji je smetala činjenica da je Porcija konstantno pokušavala nagovoriti ljude oko sebe da je potrebno sukobljavati se sa popularima. U onim trenucima kada je Cezar pomilovao Bruta, Servilija je vjerovatno više naginjala ka Cezaru i njegovim

³⁰⁶ Baumann, 1992, 73.;

³⁰⁷ *Cic. Att.* 15.6.

³⁰⁸ *Cic. Brut.* 1.18; Baumann, 1992, 73 – 74.

³⁰⁹ Treggiari, 2019, 1.

³¹⁰ *Plut. Brut.* 53.5.

³¹¹ Weiland, 1917, 428.

pristicama nego optimatima, što je dovelo do razdora između njih dvije. Ipak, u cijeloj situaciji je Porcija ostvarila “pobjedu” nad Servilijom, jer se Brut ubrzo pridružio zavjerenicima protiv Cezara. Iako nije lično bila jedna od onih koji su ubili Cezara, Porcija je sa svojim djelovanjem iza kulisa na Bruta, svakako doprinijela ubistvu Cezara.³¹²

Iako je ovakva teza vjerovatnija, ipak se ne može sa stopostotnom sigurnošću potvrditi da li je Porcija uopšte znala da će doći do ubistva Cezara.³¹³ Plutarh je naveo kako je ona stekla povjerenje Bruta tako što se nožem porezala po butini, nakon što joj Brut ništa nije htio reći jer nije znao da li joj može vjerovati, te mu je tom prilikom rekla: “*Ti, moj mužu, nisi vjerovao mom duhu da te neće izdati, ali ja ti to pokazujem na svome tijelu. Koliko god moja duša može da šuti, isto je i sa tijelom.*”³¹⁴ Ovakvim činom je Porcija svakako zadobila povjerenje svoga muža, pa je to jedan od razloga zašto se smatra da je ipak poznavala sve krupne planove urote protiv Cezara. Međutim, bilo je potrebno dosta više od ovakvog čina kako bi se zadobilo povjerenje zavjerenika, ali je Porcija već pokazala da je jedna od onih koji su bili zagriženi optimati.

Porcija, iako je poticala iz ugledne porodice, a zatim se udala u uglednu i poštovanu porodicu, nije bila inferiorna u odnosu na ostale članove, voljela je svoga muža i potpuno je razumijevala njegove odluke. Plutarh je za nju rekao kako je ona bila kćerka svoga oca, koji je bio strastveni republikanac.³¹⁵ Njena smrt je izazvala dosta polemike i različitih mišljenja među antičkim autorima i modernim historičarima. S jedne strane su se nalazili Dion Kasije, Apijan i Valerije Maksim koji su tvrdili kako je ona progutala živi ugljen i na taj način izvršila samoubistvo.³¹⁶ Moderni historičari ne vjeruju u ovu teoriju, te se više pozivaju na Plutarhove podatke koji je iznio da je postojalo Brutovo pismo njegovim prijateljima u kojima ih on nagovara da paze na Porciju jer je bila bolesna.³¹⁷ Iz tog razloga se u svjetskoj historiografiji ustalilo mišljenje da je ona preminula u vlastitoj sobi, od mogućeg trovanja karbon monoksidom koji se dobija sagorijevanjem ugljena, a ne gutanjem živog ugljena.

³¹² Weiland, 1917, 428;

³¹³ *Dio* 44.13.

³¹⁴ *Plut. Brut.* 13.5.

³¹⁵ *Plut. Brut.* 13, 23.

³¹⁶ *Dio* 47. 49. 3; *App. BC* 5.136; *V. Max.* 4.6.5

³¹⁷ *Plut. Brut.* 53; 5 – 7.

5.5. Klodija – Ciceronova protivnica

Klodija³¹⁸ je često bila okarakterisana kao žena koja ima više muškog ponašanja nego ženskog, ali ju je samo Ciceron tako opisivao. S obzirom na njegovo neslaganje sa njenim bratom radikalnim tribunom Publijem Klodijem Pulherom (*Publius Claudius Pulcher*), postoji mogućnost da se Ciceronovo pisanje zbog toga odražavalo i na samu Klodiju.³¹⁹ Glavni izvor za Klodiju je upravo Ciceron, dok Plutarh donosi podatke kako je Ciceronova supruga Terentija bila sumnjičava prema Ciceronu smatrajući da on ima vezu sa Klodijom.³²⁰ Međutim, ne postoji nikakva mogućnost da su njih dvoje bili u nekoj ljubavnoj aferi jer ona nije imala nikakvu korist od Cicerona. Dovoljno je bila ugledna zahvaljujući vlastitoj porodici.³²¹

S obzirom na Ciceronova subjektivna razmišljanja, teško je biti nekritičan prema njegovim pismima i tekstu, ali je i on smatrao da je Klodija bila lijepa i inteligentna. Pored toga je napisao kako je voljela naređivati i da je imala puno više utjecaja u politici nego što bi trebala da ima jedna obična Rimljanka.³²² Zahvaljujući Ciceronovom djelovanju i njegovim tekstovima, Klodija je često bila smatrana “divljim djetetom Rima”. Iako joj je cijeli život bio prepun afera i skandala, ona je bila sasvim sposobna da se izbori sa svime, a prepoznata je i kao oštroumna poslovna žena. Posjedovala je nekoliko kuća u okolini Rima i vjerovatno jednu vilu u Kampanji. Poznavala je i imala utjecaj na veliki broj ljudi u Rimu, što joj je omogućilo neizmjereno moćnu poziciju.

Za razliku od svog brata, Klodija Pulhera, koji je svoju strast i žar iznosio u javnom životu, Klodija to isto radila u privatnom životu. Bila je spremna na sve i svašta, nije se mogla kontrolisati, mrzila je svakoga ko bi bio suzdržan po nekim pitanjima, a čak nije previše ni vjerovala članovima vlastite porodice. Klodija je uvijek pronalazila način da ljude oko sebe dodatno šokira, pogotovo kada bi radila stvari koje nisu bile po ustaljenom običaju; izlazila je u javnost bez problema sa svojim muškim prijateljima, bila je u javnim vrtovima, često hodala

³¹⁸ Klodija Pulhira Metela je bila sofisticirana i vrlo opasna žena iz nobilskih krugova. Bila je vrlo aktivna u ljubavnim i seksualnim aferama tadašnjeg Rima, i imala je veliki broj kratkotrajnih i dugotrajnih ljubavnih partnera. Pored toga je važila i za kockara i za osobu koja može jako puno popiti, a sumnjičila se tokom svog života da je otrovala vlastitog supruga, s obzirom da je on preminuo pod čudnim okolnostima. Izvorno je poticala iz patricijskog roda *Claudii Pulchri*, a kada se rodila dobila je ime Klodija, međutim, zbog svog brata je preimenovala samu sebe u Klodija. (Mesihović, 2021, 839.)

³¹⁹ Hemelrijk, 2004, 86.

³²⁰ *Plut. Cic.* 29.2

³²¹ Skinner, 1983, 273 – 287.

³²² Matyszak & Berry, 2008, 95.

Via Appiom. Ljude koje je poznavala je uvijek gledala u oči, nije ih spuštala kao većina žena, usuđivala se voditi rasprave s njima, pozivala ih je na večere i slično.³²³

Najveća afera u kojoj se ona pronašla bila je njena tužba protiv politički ambicioznog Marka Celija Rufa (*Marcus Caelius Rufus*) kada ga je ona optužila da joj je ukrao zlato i da ju je pokušao otrovati.³²⁴ Tada je Celije angažovao Cicerona da ga brani, koji je potpuno ignorirao sve optužbe koje je Klodija predstavila, te je cijeli proces prebacio na suđenje njoj. Ciceron je rekao da je Celije bio zaveden od strane uglednije i starije žene kakva je Klodija i da on nije htio nju da otruje, ali da je zato ona vjerovatno otrovala svoga muža. Pored toga, rekao joj je da je bila ugledna prostitutka³²⁵ koja je poticala iz velike porodice³²⁶ i da je bez ikakve sumnje spavala sa svojim bratom.³²⁷ Potpuno ju je diskreditovao igrajući na kartu svih onih stereotipa u rimskom društvu, te je uništio njen kredibilitet.

Bauman je za nju napisao da je bila izrazito nemilosrdna čak i prema svojim prijateljima, ali da je razumijevala politiku daleko bolje nego pojedini prozvani političari tog perioda.³²⁸ Njen politički utjecaj nije dugo trajao, preživjela je kao jedna od rijetkih Rimljanki koje su zapravo i spomenuli tadašnji antički autori. Da konstantno nije bila na meti Cicerona, pitanje je da li bi se o njoj znalo puno podataka.³²⁹ No, i pored toga, ona pruža mogućnost da se nešto sazna i o drugim ženama rimske države. Bila je izrazito politički aktivna i neovisna osoba. Većina komentara o njoj dolazi od muškaraca koji su joj se često trebali suprotstaviti u javnosti. Ako se uzme u obzir pristranost izvora i ako se pokuša razmišljati van tih domena, za Klodiju se može reći kako je bila iznimno inteligentna žena koja je znala prvo steći, a zatim i zadržati moć koju je zadobila.

³²³ *Cic. Cael.* 49.

³²⁴ Clark, 1981, 204; Hillard, 1989, 170.

³²⁵ McGinn, 1998, 345.

³²⁶ *Cic. Cael.* 47; 64.

³²⁷ Matyszak & Berry, 2008, 85 – 96.

³²⁸ Bauman, 1992, 78.

³²⁹ Boissier, 1965, 162 – 163.

5.6. Fulvija – “žena Trijumvir”

Jedna od najinteresantnijih osoba rimske Republike, žena u kojoj su se pronalazile osobine nekoga ko uvijek teži ka tome da ima što je moguće više, a da pritom postane jako moćna osoba³³⁰, bila je Fulvija.³³¹ Živjela je u najhaotičnijem periodu kasne Republike. Još dok je bila mlada dogodila se diktatura Sulle, zatim se desila i Katilinina urota i mnoge druge afere koje su iza sebe ostavile ogroman problem u rimskoj državi, a to su dvije stranke, populari i optimati i njihova borba za vlast i prevlast nad Rimom. Ona je bila okorjeli popular, štaviše cijela njena porodica je bila popularistički nastrojena. Vremenom je Fulvija stekla vlastiti ugled, moć i utjecaj,³³² toliki da su o njoj mnogi antički autori pisali uglavnom negativne stvari. Ljudi oko Fulvije, posebno muškarci, su bili uplašeni činjenicom da je ona imala ogromnu političku moć.³³³

Kao žena koja se nalazila u dominantno muškom društvu kakav je bio Rim pred kraj Republike, Fulvijina sposobnost da djeluje u sferi politike bila je limitirana na njen utjecaj na muškarce oko nje,³³⁴ a posebno je riječ o tri njena supruga. Brakovi sa ovim muškarcima su joj omogućili priliku da se i sama pronađe u politici. Njen prvi brak je bio sa Publijem Klodijem Pulherom, čovjekom prema kojem Ciceron nije krio svoju mržnju.³³⁵ Već tokom ovog braka, Fulvija je počela da se pojavljuje i aktivno sudjeluje u javnom životu, prije svega kroz djelovanje u ime svoga muža, a nakon toga i samostalno.³³⁶ Da li je Klodije imao prevlast nad Fulvijom ili je ona imala nad njime je pitanje koje je antički pisac Valerije Maksim navodio u svome radu. Naime, on je rekao kako je Klodije bio mekušac koji se pokoravao vlastitoj supruzi.³³⁷ Poznato je kako antički autori nisu imali visoko mišljenje o Fulviji, ali ovakav detalj Valerija dodatno naglašava Fulvijinu političku moć i utjecaj koji je imala nad svojim mužem.

³³⁰ Weiland, 1917, 429.

³³¹ Fulvija je rođena u plebejskoj porodici *Fulvii*, jednoj od utjecajnijih i bogatijih u periodu rimske Republike. Kćerka je Marka Fulvija Bambalija i Sempronije. Najpoznatija je po činjenici da je bila supruga Marka Antonija, čuvenog rimskog generala, kasnije i trijumvira. Jedna je od najambicioznijih žena u rimskoj povijesti, nikada je nisu zanimali kućanski poslovi, radije je htjela da bude vojskovođa, neko ko upravlja stvarima, da se osjeća bitnom. (*Plut. Ant.* 10. 4 – 6.)

³³² Svoju kćerku Klaudiju, iako nije imala preveliku ulogu niti politički značaj, je uspjela udati za mladog Oktavijana. Brak je bio isključivo političke prirode. Nije poznato da li je Klaudija imala bilo kakav politički utjecaj na Oktavijana, što je mala vjerovatnoća, ali je svakako bitno njeno mjesto pored Oktavijana za koje se sama Fulvija izborila. (Goltz Huzar, 1978, 117.)

³³³ Babcock, 1965, 1 – 32.

³³⁴ Pomeroy, 1975, 150.

³³⁵ Gruen, 1995, 122 – 123.

³³⁶ Bauman, 1992, 84.

³³⁷ *V. Max.* 3.5.3

Fulvija i Klodije su bili izuzetno uspješni kako u privatnom, tako i u profesionalnom životu. Kao popular, heroj običnog naroda, Klodije je bio među moćnijim ljudima u Rimu, prema Ciceronu, Fulvija je automatski postala žena koja je morala voditi o svome ugledu, tako da je i ona bila vrlo popularna figura,³³⁸ prije nego će postati znamenita po svojim drugim aktivnostima. Klodijev glavni rival je bio Tit Anije Milo (*Titus Annius Milo*), pripadnik optimata koji nikada nije gajio simpatije prema Klodiju, niti prema popularima.³³⁹ Njihova sukobljavanja su kulminirala 52. godine p.n.e. kada je došlo do sukoba na *Via Appia*, te je tom prilikom Klodije ubijen.³⁴⁰ Ovo je trenutak koji se uzima kao prekretnica u Fulvijinoj političkoj karijeri, i od tog trenutka sve što je ona radila bilo je osiguravanje političke moći, prije svega za sebe. Naime, ona je pokazala cijelom Rimu kako joj je teško bilo kada je saznala za ubistvo vlastitog supruga. Ciceron je opisao spektakl kojeg je Fulvija priredila sa prevelikom tugom koju je prikazala, tako što je kroz ulice prolazila sa njegovim tijelom³⁴¹ i pritom plakala i molila ljude za pomoć.³⁴²

Fulvija je itekako bila svjesna šta će jedna ovakva predstava zapravo učiniti i koji je ujedno bio njen cilj, a to je da prikazom tijela kao čvrstog dokaza, privede ubice pravdi. Nakon toga, narod je samostalno pokušao da dođe do Mila i njegovih saučesnika nekoliko puta, čak su zapalili njegovu kuću.³⁴³ Ciceron je bio taj koji je na suđenju predstavljao Mila, međutim, ni on ga nije uspio spasiti, posebno ne nakon svjedočenja Fulvije za koju je rečeno kako je svojim suzama dirnula sve prisutne, da ni veliki Ciceron nije uspio da okrene masu protiv nje.³⁴⁴ U svome prvom samostalnom političkom aktu, Fulvija je uspjela da nadmudri jednog od najvećih ljudi koje je rimski svijet ikada vidio, a pored toga je postala simbol borbe stranke populara. Jednom kada je osjetila kako je imati političku moć i moć naroda iza sebe, Fulvija nije mogla prestati, a kako bi nastavila svoju političku aktivnost, morala se ponovo udati za moćnog i obećavajućeg uglednika.³⁴⁵

Naslijedila je obje bande koje je kontrolirao Klodije³⁴⁶, a pored toga i politički status koji je bio povezan sa udovicama. Kao majka dvoje njegove djece, postala je direktan zaštitnik

³³⁸ *Cic. Mil.* 28.

³³⁹ Babcock, 1965, 20.

³⁴⁰ *Dio* 48.2; *Cic. Mil.* 30 – 35.

³⁴¹ Fulvijino pravo i odgovornost je bila pripremiti tijelo supruga za sprovod, ali je zapisano kako ona to nije uradila. Ona ga je otvoreno prikazala svima neopranog i nepromijenjenog, onakvog kakvog su ga pronašli, iako je bilo dovoljno vremena da ga očisti i pripremi. (Sumi, 1997, 95.)

³⁴² *Cic. Mil.* 28, 35.

³⁴³ *Cic. Prov.* 10.24

³⁴⁴ *App. BC* 2.4.

³⁴⁵ Welch, 1995, 187; Bauman, 1992, 86; Goldsworthy, 2014, 131.

³⁴⁶ Billows, 2009, 167 – 168.

i nasljednik sve njegove ostavštine i odanosti njegovih saveznika. Katherine Welch, je u svome radu napomenula kako je upravo ovakva moć koju je Fulvija odjednom dobila, osigurala i veći broj saveznika i prijatelja nego što ih je njen muž imao. Ona navodi da je i Cezaru bila potrebna ovolika njena pomoć.³⁴⁷ Međutim, to nije bilo dovoljno, ona se ili 52 ili 51. godine p.n.e udala za Gaja/Kvint Skribonija Kuriona Mlađeg (*Gaius/Quintus Scribonius Curio*), čovjeka koji je bio optimata, ali je bez problema prešao na stranu populara nakon što se oženio Fulvijom.³⁴⁸ Njihov brak nije dugo trajao, s obzirom da je Kurion poginuo tokom afričke kampanje protiv kralja Jube I Numidijskog, te je tako Fulvija po drugi put postala udovica.³⁴⁹

Od strane antičkih autora, a posebno Plutarha, Fulvija je u svojim brakovima predstavljena kao izrazito dominantna osoba, a ništa drugačije nije bilo ni u njenom trećem braku, iako joj je suprug bio Marko Antonije, jedan od najmoćnijih Rimljana tog perioda. Za nju je Plutarh rekao kako ona ne obavlja poslove kao obična supruga³⁵⁰, te je na taj način umanjio njene vrijednosti koje su imale žene po tradicionalnim kriterijima. Njen brak sa Antonijem je značio da je Fulvija postala jedna od meta njegovih neprijatelja, a prvi je bio Ciceron koji je konstantno napadao Antonija.³⁵¹ Brak između Antonija i Fulvije je donio dosta dobrog za Antonija, s jedne strane je on bio ambiciozna osoba, a sa druge strane je imao suprugu koja je bila izrazito inteligentna, ali prije svega moćna i lukava. Život sa Fulvijom je Antoniju skoro donio potpunu kontrolu nad rimskim svijetom.³⁵²

Oko 43. godine p.n.e., Fulvija počinje da zadobija pravu moć u Rimu³⁵³, u periodu kada su optimati i svi oni koji su učestvovali u atentatu i ubistvu Cezara bili u ogromnim problemima.³⁵⁴ Antonije je morao osigurati dalje svoj mandat, a ukazala mu se odlična prilika preuzimanja Cisalpinske Galije gdje se nalazio Decim Brut, i upravo je taj događaj poslužio kao povod za izbijanje novog sukoba između Antonija i Senata.³⁵⁵ U tim trenucima je Fulvija sa svojim pristalicama posjetila nekoliko važnih senatora tokom noći kako bi osigurala da oni ne glasaju za zahtjeve Cicerona da se Antonije proglasi neprijateljem Republike.³⁵⁶ Sljedeće

³⁴⁷ Welch, 2009, 182.

³⁴⁸ Babcock i Goldsworthy navode da nije Fulvija bila osoba zbog koje je on prešao na stranu populara, nego da su to bili Marko Antonije i Gaj Cezar, s kojima je Kurion imao odličan odnos prije nego je upoznao Fulviju. (Babcock, 1965, 2 - 3; Goldsworthy, 2006, 365.)

³⁴⁹ *Cic. Fam.* 2. 1 – 6.

³⁵⁰ “*Bila je to žena koja nije razmišljala o održavanju domaćinstva, nego je htjela da ‘vlada vladarom i zapovijeda zapovjednikom’.* *Plut. Ant.* 10.3.

³⁵¹ *Cic. Phil.* 2.113, 2.95, 6.4, 13.18.

³⁵² *Plut. Ant.* 10. 3 – 4; *App. BC* 4.29.; *Cic. Phil.* 2.11.

³⁵³ Bedoyere, 2018, 45 – 47.

³⁵⁴ Bunson, 2002.

³⁵⁵ *App. BC.* 3.7.43; Scullard, 2010, 133.

³⁵⁶ Lightman & Lightman, 2008, 141.

jutro, Senat nije proglasio Antonija neprijateljem, ali nakon što je on sam doživio poraz kod Mutine 43. godine p.n.e., on je napustio Italiju i proglašen je odmetnikom.³⁵⁷ Fulvija je aktivno sudjelovala u javnim poslovima dok Antonije nije bio u Italiji, čak je upravljala njegovim finansijama.³⁵⁸ Tokom razmirica između Oktavijana i Antonija, imala je veliku ulogu. Mnogi antički autori Principata, odnosno pristalice Oktavijana, su Fulviju u tom periodu opisivali kao okrutnu, osvetoljubivu, pohlepnu osobu.³⁵⁹ Ipak, treba uzeti u obzir da su ovi opisi Fulvije u većini slučajeva uzeti kao propagandno oružje u periodu Principata. Nije imala samo negativne stavove prema Oktavijanu, nego i prema trećem članu Trijumvirata, Lepidu³⁶⁰ (*Marcus Aemilius Lepidus*). O tome podatke donosi Dion Kasije, koji kaže kako Fulvija nije imala nikakvo poštovanje prema Lepidu zbog njegove lijenosti, pa je ona obavljala bez problema sve poslove koje je htjela, a ni Lepid ni Senat joj se nisu smjeli suprotstaviti.³⁶¹

U svojoj mržnji prema Antoniju, Ciceron je zapravo počeo da mrzi i Fulviju zbog nje same, a ne više zbog činjenice da se udala za Antonija. Ta mržnja se počela razvijati još od trenutaka kada Ciceron nije mogao odbraniti Mila na suđenju te je tu doživio poraz od Fulvije. Nije mogao preći preko činjenice da je izgubio, pa je 44. godine p.n.e. izvršio jedan zajedljiv napad na Fulviju. Naime, on je tvrdio da je Fulvija primila mito od galicijskog tetrarha Deiotara, odnosno da je on nju podmićivao kako bi uspjela nagovoriti Antonija da potvrdi njegovu vlast.³⁶² To je na kraju i učinjeno³⁶³, a Ciceron je rekao kako se sve dogovorilo u ženskim odajama, tamo gdje se dosta stvari kupovalo i prodavalo. Rekao je kako je Fulvija u tim odajama putem aukcija prodavala kraljevstva i provincije.³⁶⁴

Nije se dugo trebalo čekati na osvetu od strane Fulvije, samo što je ona bila drastična. Naime, godinu dana kasnije, onda kada su pravljene spiskovi za proskripcije³⁶⁵, Ciceron je bio

³⁵⁷ *App. BC.* 3.52; 4.29 – 32; 5.14; *Dio* 46.56.4; *Plut. Ant.* 10.3 – 5.

³⁵⁸ Schiff, 2010, 152.

³⁵⁹ Goltz Huzar, 1978, 131 – 132.

³⁶⁰ Weigel, 2002, 2.

³⁶¹ *Dio.* 48.4.1.

³⁶² Goldsworthy, 2014, 95 – 96.

³⁶³ Bauman, 1992, 84.

³⁶⁴ *Cic. Phil.* 2.95, 5.11; *Cic. Att.* 14.12.1

³⁶⁵ “Marko Lepid, Marko Antonije i Oktavijan Cezar, izabrani su od naroda da uspostave red i mir u Republici, kako bi to učinili, moraju se prvo riješiti svojih neprijatelja koji su cijelo vrijeme radili protiv njih. Neke od njih smo već kaznili, a ostale kazne ćete tek vidjeti.” (*App. BC.* 4, 2.8.)

jedan od onih koji su se našli na spisku.³⁶⁶ Njegova glava je donesena direktno Antoniju³⁶⁷, ali je Fulvija uzela glavu, stavila je u krilo, izvukla njegov jezik i napravila nekoliko rupa sa svojim ukosnicama.³⁶⁸ Antički izvori su dosta prećutili o ovim dešavanjima tokom proskripcija, sasvim sigurno su htjeli opravdati djelovanja, prije svega Oktavijana, zatim Antonija pa čak i Lepida. Na ovaj način je Fulvija napokon pobijedila slavnog govornika koji joj je nanio mnogo štete, a pomalo je zanimljivo da je slavila koristeći ukras za kosu, jedno od ženskih obilježja. Usljedio je period kada se Fulvija u još većoj mjeri isprofilirala kao sudionica javnog i političkog života. Dion Kasije navodi da je ona imala apsolutnu moć u Rimu i da ni Senat ni narod nisu smjeli raditi ništa protivno njenoj volji.³⁶⁹

Nakon bitke kod Filipa 42. godine p.n.e. u kojem su Oktavijan i Antonije napokon trijumfovali, Oktavijan se vratio u Italiju i posvetio se riješavanju agrarnog pitanja i podjeli zemlje veteranima³⁷⁰. Odlučio ih je namiriti zemljom i novcem oduzetim od italskih stanovnika.³⁷¹ Među trijumvirima se počeo narušavati odnos, narod nije bio za takve odluke, a to je iskoristila antonijevska frakcija, prije svega njegova supruga Fulvija i njegov brat Lucije Antonije. Njih dvoje, prije svega Fulvija³⁷², su bacali na Oktavijana odgovornost nasilja koja su činjena u vezi sa naseljavanjem veteran na zemljišta italskih stanovnika.³⁷³ Situacija je potpuno izmaknula kontroli, da su Lucije i Fulvija uspjeli okupiti oko sebe vojsku i podignuli su čak osam legija u Italiji te se sukobili sa Oktavijanom.³⁷⁴ Međutim, rat nije dugo trajao³⁷⁵ jer je Oktavijan vrlo brzo opkolio Perusiju gdje se krio Lucije sa vojskom tako da se vojska predala te je tako rat i završen.³⁷⁶ U ovom njenom posljednjem političkom aktu, Fulviju je

³⁶⁶ Na osnovu podataka koje su prenijeli Apijan i Dion Kasije, rekavši kako je Fulvija imala jako bitnu ulogu u proskripcijama i da je njena uloga rezultirala smrću mnogih ljudi u rimskoj državi, razvila se određena polemika oko toga da li su njih dvojica bili vođeni subjektivnim idealiziranjem Oktavijana ili su bili objektivni. Većina autora se složila sa prvom teorijom. (Chamoux, 1986, 180; Goltz Huzar, 1978, 251; Syme, 1939, 191, Bengtson, 1977, 305.; Bauman, 1992, 83.)

³⁶⁷ *V. Max.* 5.3.4; *Liv.* 120; *Flor.* 2.16.5; *App. BC* 4. 19 – 20; *Plut. Cic.* 46, 49.; *Dio* 47.8, 47.11.

³⁶⁸ *Dio* 47.8. 1 – 5.; Goldsworthy, 2014, 131.

³⁶⁹ *Dio* 48.4.1.

³⁷⁰ Eck, 2007, 22 – 23.

³⁷¹ Mesihović, 2021, 763.

³⁷² Balsdon, 1962, 49.

³⁷³ Apijan i Plutarh su smatrali da je neposredni povod ratu bila ženska ljubomora. Apijan je rekao kako se Fulvija ispočetka protivila Luciju i njegovom ratu, ali ju je neko od njenih savjetnika uvjerio u njenu vlastitu korist u tom ratu. Rečeno joj je da će Antonije ostati kod Kleopatre i dalje dok god je mir u Italiji, a ako bude nereda, on će se brzo vratiti. Tako obuzeta ljubomorom, ona je počela podsticati Lucija na rat. (*App. BC.* 5.19.) Identičnog razmišljanja je bio i Plutarh, s tim da je on dodao da je Fulvija bila krivac u ratu jer je po naravi bila nemirna. (*Plut. Ant.* 30.2.)

³⁷⁴ *App. BC.* 5.55, 59, 62; *Dio* 48.28.3.

³⁷⁵ Syme, 1939, 208 – 211.

³⁷⁶ Mesihović, 2021, 763 – 764.; Goldsworthy, 2014, 145 – 146.

Apijan opisao kao ženu koja je htjela monarhiju i da ona uopšte nije bila za Republiku i njen sistem³⁷⁷, te je tako opisana kao “pravi Cezarovac.”³⁷⁸

Nakon definitivnog poraza od Oktavijana, Fulvija je pobjegla u Grčku sa nadom da će utjehu pronaći kod Antonija, međutim, on joj je priredio hladan doček.³⁷⁹ Nije želio ni da čuje za daljnje sukobe sa Oktavijanom, a ubrzo nakon tog susreta i ona je preminula.³⁸⁰ Pravi razlog njene smrti je i dalje nepoznat. Većina historičara i autora se slaže sa teorijom da je ona i prije dolaska u Grčku već bila bolesna, odnosno pozivaju se na podatke koje je ostavio Apijan.³⁸¹ S druge strane, Dion Kasije je bio nešto drugačijeg stava, pa je rekao kako je za njenu smrt krivac Antonije, odnosno njegova strast i ljubav prema Kleopatri i da Fulvija to nije mogla podnijeti.³⁸²

Kada je riječ o antičkim autorima ili generalno o izvornoj građi koja govori o Fulviji, bitno je napomenuti da su oni dosta nejasni, ponekad i dvosmisleni i klevetnički nastrojeni prema Fulviji. Da li je ona bila žena vođena vlastitom ambicijom, da li je koristila postojeće sisteme kada je bila u mogućnosti, upravljala muževima kako bi dodatno podignula svoj status i de facto posjedovala moć, ili je bila žrtva klevetničke političke kampanje koja je trajala stoljećima u rimskoj Republici, i dalje ostaje predmet raznih rasprava. Ono što je sigurno jeste da se “napisana” Fulvija iz pera antičkih pisaca ne smije smatrati nominalnom. Fulvija, njene misli, njene želje, njena osobnost su naravno potpuno izgubljeni, a tome u prilog ne ide ni postojanje bilo kakvih podataka koji nam govore o tome. Zbog svega toga, ona je od pisaca Augustovog perioda često opisivana kao osoba koja je dovela do pada Republike sa svojim raznim idejama, aferama i spletkama.

Tokom svog života, Ciceron je imao čak 14 govora protiv Marka Antonija, a u njima je često koristio Fulviju, njene karakteristike, ponašanje³⁸³, apsolutno sve kako bi dodatno naštetio ugledu Antonija.³⁸⁴ Njegova glavna meta, barem ispočetka, nije bila Fulvija nego Marko Antonije, ali u tim napadima je “stradala” i Fulvija, pa je zbog toga ona prikazana kao žena koja izvrće prirodni poredak i teži vladanju nad muškarcem. Velej Paterkul je otišao i

³⁷⁷ *App. BC.* 5.54.

³⁷⁸ Bauman, 1992, 89.

³⁷⁹ *Dio* 48. 27. 28; *App. BC* 5.50; 5.52; 5.55; *Plut. Ant.* 30.

³⁸⁰ Schiff, 2010, 164.

³⁸¹ *App. BC.* 5.59.

³⁸² *Dio* 48.28.3.

³⁸³ *Cic. Phil.* 3.4, 10, 16; 5.11, 22; 6.4; 13.18.

³⁸⁴ Winchell, 2018, 23 – 24.

korak dalje navodeći da supruga Antonija, Fulvija, nema ništa žensko osim tijela.³⁸⁵ Antički autori iz vremena Principata, Apijan, Plutarh, Dion Kasije su kroz Fulviju i njeno djelovanje prenosili i poruku o tome kako se žena ne treba ili treba ponašati.³⁸⁶ Apijan i Dion su se služili sa Augustovim memoarima, a tekst koji se u njima pronalazio je uglavnom bio usmjeren protiv Antonija.³⁸⁷ Jako bitna stvar prilikom proučavanja izvora jeste politička orijentacija samog autora. Primjera radi, Kornelije Nepot je bio nešto naklonjeniji Antoniju³⁸⁸ i zbog toga je on imao drugačiji pristup prema Fulviji za razliku od ostalih antičkih autora.³⁸⁹ Upravo su ovakvi prikazi Fulvije, uveliko utjecali na njenu kasniju percepciju u historiografiji.

Narativi o Fulvijinom životu počinju negdje oko 70-ih godina 20. stoljeća, kada se pojavila ideja izučavanja ženske historije. Prve studije koje su se bavile ovim pitanjem su željele “pronaći” ženu u historijskim podacima i ispričati njihovu stranu priče. Gerda Lerner, jedna od osnivačica studijskog programa koji se ticao ženske prošlosti u SAD-u, je govorila kako je studij o historiji žena jako bitan kako bi se stvorio jedan novi historijski narativ.³⁹⁰ Frank Abbot³⁹¹ je na osnovu izvornih podataka koje su pružili Ciceron i Plutarh zapravo opisao Fulviju, međutim, dok je to radio vjerovatno je imao ideju da su žene koje bi opisali Ciceron, Plutarh ili bilo koji drugi antički izvor, stvarni prikazi tih žena. Prihvatio je tu ideju, baš kao i veliki broj drugih istraživača, da su antički autori kreirali najrealističniji prikaz Fulvije, nisu smatrali da je takve opise potrebno izložiti kritici i analizi.

Fulvija je u mnogim djelima, a tako i među antičkim piscima, opisivana kao osoba koja je dovela do Antonijeve smrti i do njegovog potpunog kolapsa, kako među rimskim stanovništvom, tako i generalno njegove karijere. Prozvana je kao “antiteza” Rimljanki, ili *antimatrona*; nesposobna. Kada se govori o Antoniju i njegovim uspjesima, Fulvija je marginalizirana, uvijek su širene glasine koje su ponekad bile tačne, ali u većini slučajeva nisu, generalno je ona okrivljena za skoro sve loše što je Antonije uradio.³⁹² Arthur Weigall je u svome radu opisao Marka Antonija kao simpatičnog, dobrodušnog, dobronamjernog i neambicioznog čovjeka, te on smatra kako je Antonije bio žrtva dosta ambicioznijih ljudi

³⁸⁵ *Vell. Pat.* 2.74.3.

³⁸⁶ Brennan, 2012, 354 – 366.

³⁸⁷ *App.* 5.6.45; *Dio* 44.35.3.

³⁸⁸ Bauman, 1992, 241.

³⁸⁹ Opisao je Fulviju kao žrtvu Antonijevih neprijatelja. Njegovi neprijatelji su pokušali da profitiraju od cijele situacije kada se Antonije pobunio kod Mutine. “*Bili su spremni da oduzmu sve stvari Fulviji, čak i da ubiju njenu djecu.*” (*Nep. Att.* 9.4.)

³⁹⁰ Lerner, 1979, 125.

³⁹¹ Abbot, 1909, 72.

³⁹² Clark, 1996, 51; Goltz – Huzar, 1978, 26.

tokom svog života. Za njega, Fulvija je odgovorna za aspekte okrutnosti koje je Antonije ponekad znao pokazivati.³⁹³ Tamo gdje on oprašta, ona je beščutna; tamo gdje je on mekog srca, ona je krvoločna.³⁹⁴ Ovakav oblik pisanja svakako govori da autor u svome radu Fulviju koristi isključivo kao konotaciju negativnosti za sve ono što se dešava u Antonijeovom životu. Otišao je nešto dalje rekavši kako Antonije nije imao izbora kada se trebao vjenčati sa Fulvijom, da je bio primoran od strane ljudi oko njega.³⁹⁵ Zanimljivo je što autor također u svome radu sve pozitivne aspekte Antonijeovog života pripisuje isključivo njemu i njegovim sposobnostima.

Za razliku od Weigalla, Eleanor Goltz Huzar je u svojoj biografiji Marka Antonija, smatralo kako je upravo Antonije preko Fulvije i njenog djelovanja zapravo povratio povjerenje ostalih populara i da je nakon što je ušao u brak s njom i počeo djelovati kao politički stabilnija osoba.³⁹⁶ Kao dokaz tome, ona prilaže situaciju u Antonijeovom životu prije Fulvije, gdje je djelovao potpuno bezobzirno³⁹⁷, malo ga je stvari istinski zanimalo, a onda kada je počeo da živi sa Fulvijom, skoro da je uspio kontrolirati cijeli rimski svijet.³⁹⁸

Ono što je sasvim sigurno jeste da je Fulvija uspjela fascinirati mnoge istraživače koji su nastojali izgraditi narativnu prošlost u kojoj su žene bile aktivne u muškim poljima politike i ratovanja. Ismijavana je kao žena van kontrole koju je stvorio turbulentan period rimske države. U prvim radovima koji su se doticali žena u rimskom periodu, ona je često bila na meti kritika prije svega zbog činjenice da tadašnji istraživači nisu ulagali previše truda u kritičku analizu tekstova koje su iza sebe ostavili antički autori. Kasnije, Fulvija biva i hvaljena kao političarka, te se tako način na koji su je istraživači počeli promatrati dosta promijenio tokom vremena. Na to je, prije svega, utjecala promjena u povijesnoj metodologiji i trendovi učenja i istraživanja. Koncept Fulvije kao historijske ličnosti je poprimio mnoge oblike, od sekundarnog lika u Antonijeovoj priči, do politički jako bitne osobe u rimskom svijetu.

³⁹³ Weigall, 1931, 108 – 109.

³⁹⁴ Ibidem, 110.

³⁹⁵ Ibidem, 127, 167, 190.

³⁹⁶ Goltz Huzar, 1978, 70.

³⁹⁷ Posebno se odnosi na njegov odnos sa Cytheris, poznatu rimsku konkubinu. (*Plut. Ant.* 10. 3 – 4; *App. BC* 4.29; *Cic. Phil.* 2.11; 2.13; 5.11; 6.4)

³⁹⁸ Goltz Huzar, 1978, 71.

5.7. Oktavija – plemenita supruga i majka

Oktavija, često nazivana Oktavija Mlađa, je bila starija sestra jednog od najpoznatijih Rimljana svih vremena, Oktavijana Augusta.³⁹⁹ Otac joj je bio Gaj Oktavije, rimski senator, a majka Atija Balba⁴⁰⁰, nećakinja Gaja Julija Cezara.⁴⁰¹ Oktavijin život je uglavnom bio pod utjecajem njene majke. Sasvim je logično za očekivati da je stekla određeno visoko obrazovanje, iako je jako teško odrediti o kakvom se tačno obrazovanju radi⁴⁰² ali postoje indicije da Atija nije odvojila Oktaviju od Oktavijana kada je u pitanju naobrazba. Štaviše, Atija je bila jedan od modela ili uzora na koje se Oktavija ugledala kada su u pitanju dužnosti jedne rimske žene.⁴⁰³ Njen život je od početka skoro pa bio određen, posebno tokom perioda kada ju je Gaj Julije Cezar htio udati za Gneja Pompeja, onda kada je preminula Julija.⁴⁰⁴ Iako do braka nije došlo, može se vidjeti da je Oktavija korištena isključivo kao pijun u političkim igrama drugih moćnika.

Njen prvi brak je bio sa Gajem Klodijem Marcelom (*Gaius Claudius Marcellus*) koji je poticao iz ugledne plebejske porodice, a to je ujedno period kada je Oktavija ostvarila prve političke aktivnosti.⁴⁰⁵ Mišljenje pojedinih autora jeste da je Oktavija imala enorman utjecaj na Gaja Marcela⁴⁰⁶, i da je on u Senat odlazio sa idejama koje mu je Oktavija pripremila i govorila. Osim toga, ugledni ljudi su konstantno dolazili u njihov dom, tako da je i na njih svakako mogla djelovati jer je konstantno bila okružena jako bitnim informacijama iz sfere javnog života.⁴⁰⁷ Onog trenutka kada je Cezar prešao sa vojskom Rubikon, postavlja se pitanje šta je tačno Oktavija tada mogla ili šta je htjela da uradi? Pompej i sve njegove pristalice, uključujući i njenog muža, su morale pobjeći, pa je tako Oktavija ostala da upravlja domaćinstvom.

Naravno, ona je osjećala određenu dozu zaštite s obzirom da je ipak riječ o čovjeku koji joj je rođak i iz čije porodice i sama dolazi. Ono što je pitanje jeste gdje tu leži vjernost jedne

³⁹⁹ *Suet. Aug.* 4.1.

⁴⁰⁰ Atija se kod antičkih autora uglavnom spominje kao žena koja je svoj život potpuno posvetila svojoj djeci. Kada je Cezar ubijen, ona je bila ta koja je poslala pismo Oktavijanu da se vrati, ali da to uradi tako da ne privlači previše pažnje na sebe, jer se plašila šta bi sve Senat mogao učiniti mladiću kojem je Cezar bio učitelj i tutor. (*App. BC.* 3.13, 14; *Suet. Aug.* 6.1.)

⁴⁰¹ Syme, 1939, 31.

⁴⁰² Hemelrijk, 1999, 17 – 21.

⁴⁰³ Treggiari, 2007, 32 – 39.; Bauman, 1992; Hemelrijk, 1999, 23.

⁴⁰⁴ “*Kako bi zadržao svoje savezništvo sa Pompejem, Gaj Julije mu je ponudio brak sa Oktavijom. Međutim, Pompej je odbio taj brak.*” *Suet. Jul.* 27.1.

⁴⁰⁵ Harlow & Lurance, 2002, 65 – 78.

⁴⁰⁶ Rawson, 1994, 424 – 467.; Mackay, 2009, 304 – 314.

⁴⁰⁷ Nevett, 1997, 281 – 298.; Hales, 2003, 135.

žene, u situacijama kao što je građanski rat, gdje je sa jedne strane njena porodica, a sa druge strane njen muž, kome je ona zapravo bila vjerna? U izvorima ne postoje nikakvi podaci o umiješanosti Oktavije tokom ovih sukobljavanja. Nakon smrti Marcela, Oktavija je ostala sa troje njihove djece, o kojima se brinula tokom cijelog svog života.⁴⁰⁸ Tokom ovog perioda prijateljstvo Oktavijana i Antonija je bilo na ivici, prije svega zbog djelovanja Fulvije, koja je svoje političke aktivnosti prikrivala činjenicom da to radi u ime Marka Antonija. S toga je situacija nakon njene smrti, bila prilično napeta između njih dvojice.⁴⁰⁹

Kako bi se situacija donekle smirila, dogovoren je brak između Marka Antonija i Oktavijanove sestre Oktavije.⁴¹⁰ Ovaj brak nije bio ništa više od simboličnog čina koji je garantirao mir između njih dvojice. Antički autori nisu spomenuli kakvo je bilo mišljenje Oktavije o ovome braku. Ona je poznavala Marka Antonija već dugi niz godina, ali je potpuno nejasno kako je podnijela ovaj dogovor. Vergilije je njihov brak i njihovo buduće dijete predstavio kao novu nadu ili novi simbol rimske države⁴¹¹, aludirajući na to da će njihovo zajedništvo donijeti potpuni mir Rimu koji mu je nužno bio potreban.⁴¹²

U biti, brak između Oktavije i Antonija je svakako smatran jako bitnim korakom naprijed kako bi se završio period međusobnog sukobljavanja Rimljana, period koji je potpuno podijelio rimski narod. Isto tako, ovaj brak je Oktaviji osigurao enormno važnu diplomatsku poziciju u rimskoj državi. Postala je posrednik između njih dvojice. Oktavijan je sasvim sigurno od nje tražio da ga izvještava o Antonijevim odlukama, a sa druge strane je sličnu stvar tražio i Antonije. Iz tog razloga je ona odlučila više djelovati kao poveznica između njih dvojice kako ne bi učinila nikakve nagle korake koji bi dodatno naštetili rimskoj Republici.⁴¹³ Kada je riječ o antičkim autorima, Plutarh je bio jedan od rijetkih koji su opisali Oktaviju.⁴¹⁴ “*Bila je čudesna i moćna žena,*”⁴¹⁵ te se pored toga nadao da će ona sa svojom ljepotom, dostojanstvom i inteligencijom biti odlučujući faktor u održavanju mira.⁴¹⁶

Ispočetka je u braku vladala određena doza harmonije⁴¹⁷, Antonije je čak, kako bi ojačao njihovu uniju, dao da se izradi novac sa Oktavijinim portretom, pa se tako smatra kako

⁴⁰⁸ Moore, 2017, 28.

⁴⁰⁹ *App. BC.* 5.57, 59.

⁴¹⁰ *Liv.* 127; *Plut. Ant.* 31; *Dio* 48.31.3; *App BC* 5.64; 5.93; *Vell* 2.78.1; *Tac. Ann.* 1.10.

⁴¹¹ *Ver. Ecl.* 4.60 – 64.

⁴¹² Osgood, 2006, 197.

⁴¹³ Bauman, 1992, 92.

⁴¹⁴ Pelling, 1988, 201 – 202.

⁴¹⁵ *Plut. Ant.* 31.1.

⁴¹⁶ Pelling, 1988, 202.

⁴¹⁷ *App. BC.* 5.76; *Plut. Ant.* 33.3.

je ona prva žena u Rimu koja je imala svoj portret na kovanom novcu.⁴¹⁸ Oktavija je zimu 39/38. godine p.n.e. provela u Ateni zajedno sa Antonijem, te izvori navode kako je u tom periodu ona opisana kao božanska osoba, ali samo u očima grčkog istoka, još uvijek ne rimskog zapada. Nazivana je Athena Polias.⁴¹⁹ Godine 37. se u trijumviratu pojavila određena kriza, a u tim trenucima je Oktavija pokazala svoje vještine kao diplomata. Naime, Oktavijan i Antonije su se počeli razilaziti u mnogim stvarima, a Oktavija je uspjela djelovati na dva izuzetno povjerljiva Oktavijanova čovjeka, Mecenu i Agrippu kako ne bi došlo do novih sukoba.⁴²⁰

Na taj način je uspjela da kao žena koja “pripada” i jednoj i drugoj strani spriječi eventualne sukobe između njih dvojice. Rezultat njene intervencije bio je čuveni dogovor u Tarentumu, koji je produžio i instituciju trijumvirata za narednih pet godina. Uspjela je nagovoriti Antonija da pošalje više brodova nego što je ovaj htio kada je Oktavijan bio u sukobu sa Sekstom Pompejem, dok je sa druge strane od Oktavijana uspjela osigurati još ljudstva za Antonijevu kampanju protiv Partije.⁴²¹ Osigurala je i zaruke između još uvijek maloljetne Oktavijanove kćerke Julije i starijeg sina Antonija i Fulvije, Marka Antonija.⁴²² On nije poživio kako bi dočekaio taj brak, ali svakako se tu treba prepoznati uloga Oktavije koja je pokušala dodatno povezati muža i brata.

Dogovor u Tarentumu je svakako bio vrhunac Oktavijinog utjecaja u političkom aspektu, jer sve što je uslijedilo nakon toga, čak ni ona nije mogla spriječiti. Nije imala ni pretjeranu ulogu u svim tim dešavanjima, s obzirom da je Antonije bio dosta prevrtljiva osoba koja je pronašla druge načine da zadovolji svoje potrebe. Krenula je sa njim na Istok, međutim u jednom trenutku ju je on poslao nazad u Italiju.⁴²³ Ustaljeno mišljenje jeste da je to uradio jer nije htio da bude izložena opasnosti vođenja ratova protiv Partije, dok postoji i teorija da je to učinio kako bi imao veću slobodu sa Kleopatrom. Povratkom u Rim, Oktavija se potpuno posvetila svojoj djeci, ali i djeci koju je Antonije dobio sa Fulvijom. Iako je bila upoznata sa Antonijevom vezom sa Kleopatrom, onda kada se on našao u problemima u sukobu sa Partijom, ona je djelovala na svoga brata da pošalje vojsku kako bi mu pomogao. Sa tom

⁴¹⁸ Ovdje se mišljenja mnogih autora razilaze. Jedni su mišljenja da je Oktavija bila prva žena sa portretom, dok su drugi smatrali da je to bila Fulvija. (Balsdon, 1961, 49; Goltz Huzar, 1978, 132; Bauman, 1992, 89; Bengston 1977, 19.)

⁴¹⁹ *App. BC.* 5.93 – 95; *Dio* 48.54. 1 – 5.

⁴²⁰ Bauman, 1992, 92.

⁴²¹ *Plut. Ant.* 33.3, 35. 1 – 4.; *Dio* 49.33. 3 – 4; *App. BC* 5.64.

⁴²² Bauman, 1992, 93.

⁴²³ *Dio* 48.54.5.

vojskom je i ona putovala, a kada se pojavila u Ateni⁴²⁴, zatekla je pisma od Antonija u kojima joj je on rekao da je najbolje da se vrati u Rim.⁴²⁵

Oktavijan je ovo shvatio kao ličnu uvredu i vidio je da je njegova sestra povrijeđena, pa joj je rekao da je bolje da živi u vlastitoj kući, odnosno da se razvede od Antonija, ali je ona to automatski odbila, te je čak zamolila Oktavijana da ne pokreće svoju vojsku protiv Antonija jer nije potrebno da se vodi još jedan građanski rat zbog jedne žene.⁴²⁶ Ona je nastavila da se brine za Antonijevu djecu te je čak pristala da se zauzme za pojedine ljude koji su nekad bili vjerni Antoniju kod svog brata Oktavijana. Ovo je samo još više razljutilo Antonija, koji se 32. godine p. n. e., zvanično razveo od Oktavije⁴²⁷, a sve do tog trenutka ona se predstavljala kao njegova supruga, iako je on bio udaljen od nje kilometrima i u rukama druge žene. Ovakvo ponašanje prema Oktaviji je dodatno razljutilo Oktavijana, ali je i on sam znao da ne može pokrenuti rat protiv drugog Rimljanina iz privatnih razloga, pa mu je bio potreban neki pravi *casus belli*. To je moralo biti nešto što je vrijeđalo cijelu rimsku državu.⁴²⁸

Zbog takvog stanja stvari, Oktavijan je učinio nešto što će svakako izmijeniti dotadašnji politički izgled rimske države i zavest će potpuno novi ustroj. Naime, on je uspio postaviti zakon prema kojem su njegova sestra Oktavija i njegova supruga Livija, bile zaštićene od bilo kakve uvrede⁴²⁹, odnosno sama uvreda prema njima bi bila uvreda protiv same Republike. Plutarh navodi kako je Oktavijan 35 godine pr n e, dopustio Oktaviji da ode u Grčku Antoniju⁴³⁰ ne zbog nje same niti jer je on smatrao da je to najbolje za nju, nego je to učinio kako bi dobio povod za rat. Ukoliko Antonije povrijedi Oktaviju, onda bi to bio i čin protiv Republike, što bi značilo da bi imao povod za rat.⁴³¹ Zbog toga se može smatrati kako je Oktavijanov zakon za zaštitu Oktavije bio zapravo prvi korak ili prva stepenica prema apsolutnom vladanju Oktavijana odnosno stvaranju novog poretka i sistema.⁴³²

Ovakav razvoj događaja je samo doprinio jačanju ugleda i moći same Oktavije. Iako ona niti u jednom trenutku nije tražila nikakve akcije protiv Antonija⁴³³, rimski narod se prvenstveno okrenuo protiv Antonija zbog njegove afere sa strankinjom kada je kod kuće imao

⁴²⁴ Mesihović, 2021, 721. Goltz Huzar, 1978, 181.

⁴²⁵ Bauman, 1992, 93.

⁴²⁶ *Plut. Ant.* 53. 54. 1 – 2.

⁴²⁷ *Dio* 49.32. 4 – 5; 33. 3 – 4.

⁴²⁸ Bauman, 1992, 93.

⁴²⁹ Gardner, 1986, 273.

⁴³⁰ *Plut. Ant.* 53.1.

⁴³¹ Watson, 1967, 268.; Flory, 1995, 127; Hemelrijk, 2005, 309 – 317.

⁴³² Bauman, 1992, 94.

⁴³³ Syme, 1939, 208 – 210.

ženu prepunu vrlina i dobrih osobina. I pored toga, Oktavija je i dalje bila odana Antoniju, ali nije uspjela da spriječi novi građanski rat. Nakon sukoba, muž joj je bio poražen, njen utjecaj nije umanjen s obzirom da je njen brat postao ultimativni gospodar rimske države.⁴³⁴ Ona je i dalje nastavila da bude dobra majka svojoj djeci koju je dobila sa Antonijem, ali je u svoj dom prihvatila i njegovu djecu sa Fulvijom i sa Kleopatom.⁴³⁵

Ukoliko bi neko pokušao da pronađe dvije žene u antičkom Rimu gdje je jedna personifikacija svega dobrog, a druga personifikacija svega lošeg i da su one živjele u istom periodu, najbolju ilustraciju toga bi predstavljale Oktavija i Fulvija, obje supruge Marka Antonija. Oktavija je opisivana kao najplemenitija žena svog perioda, mlađa i daleko ljepša od Kleopatre i Fulvije. Ali nije u pitanju samo njen fizički izgled, Oktavija je bila oličenje moralno snažne osobe koja nije potpadala pod politički utjecaj ljudi oko nje. U njoj se moglo pronaći nekoliko osobina mnogih drugih žena tog perioda, perioda prije ili poslije poput Fulvije, Kleopatre, Julije pa i Livije.

Da nije potpadala pod politički utjecaj drugih ljudi najbolje opisuje situacija njenog braka sa Antonijem. To nije bio brak iz ljubavi, nego brak iz kojeg su se Oktavijan i Antonije nadali da će uvijek imati svježe informacije o djelovanju jednog naspram drugog. Međutim, Oktavija nije htjela da prenosi informacije, čak i kada je morala birati kome da bude odanija, ona je birala Antonija, jer je to bila jedna od odlika rimskih matrona, vjernost svome mužu.⁴³⁶ Nije posjedovala političku moć kao Fulvija, niti se često miješala u politička pitanja, i zbog toga se kod antičkih autora ne spominje u tolikom obimu. Kada je spominju, to je kako bi iskazali njene dobre osobine, niti jedna loša stvar o njoj nije napisana. Činjenica da je bez problema prihvatila sve odluke svoga muža, primila je njegovu djecu koju je dobio sa drugim ženama, je uveliko utjecala na njenu ličnost u rimskom društvu, a samim time i na antičke autore koji su pisali o njoj.

Problematično kod analiziranja života Oktavije jeste što je ona živjela u vrijeme Oktavijana, Antonija, Fulvije, Kleopatre, izrazito moćnih individualaca, koje su svojim političkim djelovanjem bez problema zasjenili Oktaviju. Zbog toga mnogi istraživači, a među njima i antički autori, kada govore o ovome periodu zanemaruju lik i djelo Oktavije. Dosta se

⁴³⁴ *Suet. Aug.* 64.

⁴³⁵ *Dio.* 51.21.8.; Fischler, 1994, 123.

⁴³⁶ Bauman, 1992, 95.

više podataka o Oktaviji može saznati na osnovu onog što su autori pisali o njenom bratu, nego li o njoj samo.

5.8. Kleopatra – žena koja je podijelila Rimljane

Kada se govori o najmoćnijim, najutjecajnijim, najpoznatijim ženama, ne samo u rimskoj historiji, nego u cijelom antičkom periodu, a vjerovatno i kasnije, nemoguće je ne spomenuti egipatsku vladaricu Kleopatru.⁴³⁷ Tokom svog života je od antičkih autora dobila nekoliko nadimaka, a jedan od najupečatljivijih jeste *fatale monstrum* ili “smrtonosno čudovište” sa Orijenta.⁴³⁸ Riječ je o nadimku koji joj je smislio Horacije, za koji se mnogi autori slažu kako je upravo smišljen da bi se prikazala strankinja koja je urušila ličnost Marka Antonija i koja je naštetila ugledu rimske države.⁴³⁹ No i pored toga, antički autori su ipak smatrali kako je ona bila odlučna, hrabra, ambiciozna⁴⁴⁰ i mnogi su je vidjeli kao legitimnog nasljednika Aleksandra Velikog, s obzirom da je njenim venama tekla makedonsko – grčka krv, a ne egipatska.⁴⁴¹

Može se reći kako je ona izuzetno značajna za rimsku historiju i generalno za rimsku državu, prije svega zbog njenih afera sa Cezarom⁴⁴² i Antonijem, dvojicom moćnijih rimskih državnika. Kleopatra je odlično iskoristila činjenicu da je bila žena koja upravlja Egiptom, pa je uspjela zavesti Cezara kada je on boravio u Egiptu.⁴⁴³ S njim je dobila sina Cezariona, a to je automatski značilo zaštitu jer je Cezar iza sebe u Egiptu ostavio određene legije kako bi štatile prije svega njegovog sina.⁴⁴⁴ Jedno vrijeme je boravila u Rimu⁴⁴⁵, u jednoj od Cezarevih vila gdje se nadala da će dodatno ojačati savezništvo između Egipta i Rima, međutim, nakon ubistva Cezara, pobjegla je u Egipat. Ispočetka nije htjela da se uključi u sukobe optimata i

⁴³⁷ Došavši na vlast, Kleopatra nije znala o mnogim problemima Egipta, ali je ona prva iz svoje dinastije koja je napokon saslušala vapaje domaćih ljudi, a ujedno je i jedina iz svoje dinastije koja je zapravo govorila stari egipatski jezik. Tokom svoje vladavine potpuno je oživjela Egipat i ono što je jako bitno jeste da je uvidjela da je Egiptu potrebna određena doza zaštite, pa je to pronašla u Rimskoj državi i njenim državicima. (*Plut. Ant.* 27.3 – 4.; *App. BC* 5.9; *Dio* 48.24.2; *Jos. Ant. Jud.* 15.4.1.)

⁴³⁸ *Hor. Od.* 1.37.

⁴³⁹ Syme, 1939, 275.;

⁴⁴⁰ *J. BJ* 1.18.4.

⁴⁴¹ Goltz Husar, 1978, 187.; Preston, 2010, 105 – 106.

⁴⁴² Goldsworthy, 2006, 3.

⁴⁴³ *Ibidem*, 432.

⁴⁴⁴ *App. BC.* 5. 7 – 8; *Flor.* 2.13.56; *Dio* 42. 34 – 35.

⁴⁴⁵ Preston, 2010, 107 – 108.

populara koji su uslijedili nakon Martovskih Ida.⁴⁴⁶ Nakon nekog vremena, obje rimske stranke su zatražile njenu pomoć, a ona se ipak odlučila da pomogne pristalicama Cezara.⁴⁴⁷

Egipat je bio izuzetno moćan za vrijeme vladavine Kleopatre, a i ona je bila iznimno jaka i utjecajna osoba. Najbolji primjer toga jeste dokaz da su je i optimati i populari pokušali približiti svojim ciljevima u građanskim sukobima u rimskoj državi.⁴⁴⁸ Takav rasplet događaja je svakako stavlja na sami vrh ženskih ličnosti koje su imale utjecaj na sukobe optimata i populara.⁴⁴⁹ Nedugo nakon okončanja građanskog rata, Antonije i Kleopatra su se počeli zabavljati, što je rezultiralo kasnije i njihovim brakom.⁴⁵⁰ To je još dodatno učvrstilo moć same Kleopatre, jer je bila sa čovjekom koji je smatran jednim od najmoćnijih rimskih ljudi tog vremena.⁴⁵¹

Da li je Kleopatra zaista bila toliko moćna ili je Antonije “izgubio razum” dok je bio u njenoj blizini, i dalje je jedno od ključnih pitanja na koja se samo može nagađati. Historijski je fakt da je on u njenoj blizini radio stvari koje jedan ugledni rimski vojskovođa vjerovatno nikada ne bi učinio. Primjera radi, on je često zapostavljao svoje dužnosti i obaveze kao Rimljanin, a umjesto toga je odlazio u Egipat kao obični građanin, često obučen u grčku odjeću, a ne rimsku kako ga ne bi posmatrali kao osvajača.⁴⁵² Naravno, sve ovo je imponovalo Kleopatri koja je na taj način osjećala da je moćnija nego što je zaista bila, iako je Egipat u to vrijeme bio nezavisno kraljevstvo.

Građani rimske države nikada nisu prihvatili Kleopatru, prvenstveno jer je bila strankinja. Pored toga, njena povezanost, prvo sa Cezarom, a zatim i njen ljubavni odnos i brak sa Antonijem su doveli do toga da je nisu prihvatili bez obzira što je ona bila prilično utjecajna osoba i u dešavanjima rimske države. Ona se posmatrala kao osoba koja je uništila ugled Antonija, koja je njega odvojila od njegove supruge i Rima. Da li je to stvarno bila istina ili nije, ljudi su svejedno u nju vjerovali. Međutim, kada se iz današnje perspektive posmatra ta situacija, može se reći kako je Antonije u Kleopatri pronašao ono što je njemu nedostajalo u Oktaviji ili generalno u rimskoj državi. Plutarh je smatrao da je Kleopatra imala potpunu

⁴⁴⁶ *Dio* 49.32. 3 – 5.; *Eutr.* 6.22.

⁴⁴⁷ Goltz Husar, 1978, 7.

⁴⁴⁸ Lightman & Lightman, 2008, 81.

⁴⁴⁹ Prudence, 1971, 87.

⁴⁵⁰ *Macr. Sat.* 3.17. 14 – 18.

⁴⁵¹ *App. BC* 4.61 – 63; Pomeroy, 1975, 187 – 188.

⁴⁵² *Suet. Aug.* 5; *Cic. Att.* 14.20.2; *Strab.* 17.1.11; *Dio* 47.13.

kontrolu nad Antonijem i da je on postao osoba koja više nije posjedovala ni vlastito mišljenje o rimskim pitanjima.⁴⁵³

Položaj kojeg su uživale pojedine žene u rimskoj Republici, prije svega one koje su spomenute u ovom poglavlju samo govori o tome koliko se rimska država promijenila od svog nastanka do ovog perioda. Postoji mogućnost da se na osnovu podataka detaljnije analizira moć i utjecaj pojedinih žena i kako se taj proces mijenjao tokom njihovog života, posebno se to odnosi na žene poput Fulvije ili Kornelije. Žene su držale iznimno veliku moć u svojim rukama, iako to antički autori nisu znali, ili nisu htjeli da zabilježe takve podatke, za svaku pojedinu pripadnicu elitne rimske klase se može kazati da je njeno djelovanje ili pomoglo ili dodatno unazadilo rimsku Republiku. Pojedine su imale veći utjecaj tokom sukobljavanja dvije rimske frakcije, neke dosta manji, ali su nagle promjene dovele do toga da su žene počele da svoja interesovanja pronalaze van okvira kućanskih poslova. Rijetke su žene poput recimo Oktavije, sestre Oktavijana/Augusta prvog rimskog cara ili Kornelije, majke braće Grakh čuvenih reformatora rimske države, o kojima antički pisci uglavnom pišu samo dobre stvari, te ih čak nazivaju idealnim rimskim majkama, ženama. To je tako zbog činjenice da su pisci bili “ljubitelji” prvenstveno muškaraca koji su se nalazili na čelu tih porodica, a ne samih žena.

Moćne žene su mogle vrlo lako manipulirati sa javnošću i sa istaknutim pojedincima, a aktivno su učestvovala i u političkom životu. Bile su aktivni sudionici, ponekad i ključni akteri ili pokretači, raznih stranačkih i drugih zavjera i kampanja, te su vrlo često zauzimale radikalnije, nemilosrdnije i ekstremnije pozicije i stavove u odnosu na muškarce. Ali, njihova sposobnost nije igrala najbitniju ulogu, nego je njihov utjecaj prije svega ovisio o njihovoj povezanosti sa moćnim i istaknutim muškarcima bilo iz njihove porodice bilo iz neke druge. Zbog takve situacije je njihov položaj bio prilično nesiguran.

⁴⁵³ *Plut. Ant.* 53. 1; 55.1.

6. Utjecaj poslovnih žena i žena u politici

Primarni pisani izvori govore o dosta grubim odlikama i očekivanjima koji su oblikovali poslovne uloge i odgovornosti i kod muškaraca i kod žena. Zbog uvjerenja o ženama koja su tada postojala, od žena se nije puno očekivalo osim da obavljaju kućne poslove i da se brinu o porodici. Njihovi glavni zadaci su svakako bili odgoj djece, briga o hrani i piću i generalno sve stvari koje se tiču domaćinstva.⁴⁵⁴ Rimske žene su od trenutka kada su rođene pa sve do svoje smrti uglavnom bile limitirane na određene poslove koje su mogle raditi, bilo da je riječ o slobodnim ženama ili ropkinjama. Primjera radi, poljoprivreda je spadala u mušku domenu, odnosno muškarci su bili ti koji su se trebali zanimati za to, ali u određenim periodima tokom godine su i žene itekako bile uključene u rad na oranicama. Na taj način su ipak žene dobijale određenu naobrazbu i tehniku, ali naravno ovdje nije riječ o elitnim suprugama i visokopozicioniranim ženama.⁴⁵⁵ Njihovi poslovi nisu bili ni približno slični ovima.⁴⁵⁶

Baš kao i u mnogim drugim aspektima antičkog Rima, ni u ovom slučaju kada se govori o poslovnim prilikama kod žena, antički autori nisu od prevelike koristi. Reference na njihova djela su izuzetno rijetke, i na taj način se ne dobija pristup stvarnom životu Rimljanki, već samo njihovi prikazi i slike.⁴⁵⁷ Utjecaj poslovnih žena je ovisio o vremenu u kojem su živjele. Period rane Republike nije bilo povoljno mjesto, s obzirom da su žene u tom razdoblju imale ograničene mogućnosti da vode vlastite poslove i da se smatraju poslovnim ženama.⁴⁵⁸ Svi ženski članovi porodice su u tom periodu potpadali zakonski pod autoritet *pater familias*⁴⁵⁹ koji je imao enormnu moć u odnosu na ostale članove.⁴⁶⁰ Zbog takvog položaja žena, u počecima Republike se ne može govoriti o ženama kao poslovnim akterima koje su obavljale neke velike i značajne funkcije. Situacija se počinje drastično mijenjati tek u kasnoj Republici, odnosno periodu kada su sukobi između optimata i populara dostigli svoj vrhunac.⁴⁶¹

⁴⁵⁴ Hawkins, 2013, 336 – 337.

⁴⁵⁵ Ibidem, 338.

⁴⁵⁶ Bogatije poslovne žene su često bile u trgovinskim poslovima, ali se smatra da veliki broj njih nije direktno poslovao, nego da su to za njih obavljali profesionalni ljudi. Najbolji primjer za to je Terentija, Ciceronova supruga, koja je bila izuzetno bogata žena zahvaljujući prije svega samoj sebi. (Dixon, 2004, 62.)

⁴⁵⁷ Morley, 2004, 90.

⁴⁵⁸ Treggiari, 1976, 76 – 77.

⁴⁵⁹ *Pater familias* je formalno imao apsolutno vlast nad porodicom. Ništa se nije smjelo obavljati bez njegove saglasnosti. Međutim, snažan ugled je imala i *mater familias* koja je bila gospodarica domaćinstva i kućanskih poslova, a u pojedinim momentima je mogla pomagati *pater familiasu* u obavljanju njegovih poslova. (Mesihović, 2021, 423; Grubbs, 2002, 18 – 19.)

⁴⁶⁰ Edward & Boak, 1943, 75.

⁴⁶¹ Dixon, 2001, 78.

Zahvaljujući sačuvanim inskripcijama na ciglama, poznato je kako su žene u kasnoj Republici, a vjerovatno i u ranijem periodu, imale dosta bitnu ulogu u raznim poslovima. Na taj način njihov život nije bio fokusiran samo na domaćinstvo, nego su imale određeni utjecaj i na svakodnevne poslove.⁴⁶² Upravo ovakvi sačuvani podaci predstavljaju jako bitne materijale u izučavanju položaja i aktivnosti žena u periodu rimske države, posebno ako se uzme u obzir da su žene jako slabo zastupljene u literarnim vrelima. Problem sa ovakvim ili sličnim inskripcijama na drugim materijalima jeste što su oni vremenom dosta istrošeni, pa je teško na osnovu fragmenata donijeti neke čvrste zaključke, ali je sigurno da su žene sudjelovale u raznim javnim poslovima.⁴⁶³

6.1. Ciceron – tekstovi o utjecaju žena

Ciceron u svojim pismima govori jako puno o ženama i njihovom utjecaju i djelovanju u rimskoj državi. Nikada ih nije smatrao nebitnim faktorima rimske države, nego upravo suprotno, da one svojim muškarcima mogu pomoći onda kada im je potrebno neko drugačije mišljenje ili neka drugačija solucija u pojedinim situacijama.⁴⁶⁴ Oko 914 pisama je napisano od strane Cicerona i veliki broj njih je i sačuvano⁴⁶⁵ što svakako predstavlja jednu od najvećih kolekcija privatnih pisama ikada.⁴⁶⁶ Ono što je posebno zanimljivo u tim pismima jeste činjenica da je Ciceron ogroman broj puta spominjao žene u njima, objašnjavajući ili njihovu ulogu, utjecaj, moć ili im se jednostavno obraćao.⁴⁶⁷

S obzirom na njegov položaj u rimskom društvu, Ciceron je poznao ogroman broj utjecajnih i moćnih žena i osjećao se dovoljno ugodno da razgovara ili s njima ili o njima, čak i sa i bez prisustva njihovih muževa. To je dovoljan pokazatelj da su žene, a ovdje se posebno misli na one koje pripadaju uglednoj klasi, svakako bile uključene u razna politička dešavanja, poslovne prilike, rasprave o filozofiji ili bilo koje drugo područje javnog života, za koje se smatralo da generalno ne pripada ženama. Osjećale su se ugodno otići do muškarca koji im nije

⁴⁶² Steinby, 1982, 227 – 237.

⁴⁶³ Dixon, 2001, 13.

⁴⁶⁴ Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 39.

⁴⁶⁵ Od 914 pisama, njih 426 je upućeno njegovom prijatelju Atiku, parodic je primila 435 pisama, a ostala su poslana drugim ljudima poput Bruta. (Trapp, 2003, 13)

⁴⁶⁶ Postoje dvije vrste pisama od strane Cicerona. Prvoj skupini pripadaju ona za koja se smatra da nisu trebala biti objavljena u javnosti, a tu spadaju pisma njegovoj supruzi i generalno porodici, i smatraju se privatnim jer je u njima Ciceron bio dosta slobodniji u izražavanju. Drugoj grupi pripadaju ona koja su faktički namijenjena za javnost, jer su dodatno modificovani i po sadržaju drugačija nego privatna pisma. (Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 41.)

⁴⁶⁷ Treggiari, 1991, 243 – 244.

bio ni muž ni rođak i razgovarati s njim o relativno privatnim stvarima. Bez problema su obavljale i političke poslove u ime muškaraca svoje obitelji, posebno se to odnosi u ime njihovih muževa ili sinova, a očit primjer toga jeste Servilija.⁴⁶⁸ Upravo ovakve podatke je iznosio Ciceron u svojim pismima, jer je on u svemu tome lično sudjelovao ili mu je neko od prijatelja o tome pisao.

Doušnice, posrednice ili predvodnice nekih dešavanja, sve su to uloge koje su žene bez problema obavljale, i Ciceron u svojim pismima nije djelovao iznenađeno sa njihovim djelovanjem. Štaviše, on je na takve stvari gledao normalno, smatrajući da je i očekivao da suprug i supruga tako utječu jedno na drugo, tamo gdje on ne može osigurati pomoć da ona to učini ukoliko je to moguće.⁴⁶⁹ Jedna od žena koja se spominje u tekstovima Cicerona bila je Caerellia⁴⁷⁰ koja se, osim kod Cicerona, spominje samo još kod nekoliko antičkih autora, dok se njoj ni u modernijoj historiografiji nije pridavala ogromna pažnja, ali je zaključeno kako je ona bila Ciceronova prijateljica.⁴⁷¹ Jedan od antičkih autora koji ju je spomenuo bio je Dion Kasije, kada je napisao kako se Ciceron razveo od svoje prve supruge Publilije kako bi se zabavljao sa Caerelijom.⁴⁷² S obzirom na nedostatak izvorne građe, ali i nezainteresovanost modernih istraživača za ovakvu tematiku, teško je zaključiti da li je Ciceron stvarno ostavio suprugu zbog Caerelije ili je riječ samo o političkim napadima na Cicerona, nešto slično kao što je on radio Antoniju u svojim Filipikama.⁴⁷³

Caerellija je bila poznata kao osoba koja je poznavala filozofiju, iako je Ciceron svome prijatelju Atiku napisao kako je ona više kopirala radove drugih ljudi nego što je sama razmišljala o filozofiji.⁴⁷⁴ Ono što je bitnije za temu jeste da ovakvi podaci samo pokazuju da su se žene nalazile u raznim sferama javnog života. Da ono što je bilo zakonski određeno ili što su antički autori, velika većina, prenijeli o ženama ne znači da je nužno važno za sve žene. Činjenica da se ova žena zanimala za filozofiju i da Ciceron u tome nije vidio ništa loše, pruža nešto drugačija razmišljanja i shatanja o ženama i njihovom utjecaju, zanimanju tokom ovog perioda. U svojim pismima⁴⁷⁵ je Ciceron naveo kako je Caerellia itekako bila uključena u razne

⁴⁶⁸ *Cic. Att.* 319.2.

⁴⁶⁹ Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 87.

⁴⁷⁰ *Cic. Fam.* 300.1, 2; *Cic. Att.* 372.4; *Cic. Att.* 329.3.

⁴⁷¹ Rawson, 1975, 252.

⁴⁷² *Dio* 46.18.4

⁴⁷³ *Cic. Phil.* 2. 44 – 45.; Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 52.

⁴⁷⁴ *Cic. Att.* 327.2

⁴⁷⁵ “Preporučio sam finansijske interese moje prijateljice Caerelije, njezina ulaganja i imovinu u Aziji, kad smo bili zajedno kod vas, a vi ste se, u skladu sa vašom navikom, obavezali učiniti sve što sam vas tražio. Caerelijini savjetnici pišu da bi vas zbog veličine i obima vaše provincije i količine posla koji obavljat trebalo često podsjećati

poslove kako u Rimu tako i van njega.⁴⁷⁶ Ovakvo pismo sugerira i to da je Ciceron bio itekako upoznat sa njenim djelovanjem i da su žene u ovom periodu djelovale dosta nezavisno. U pismu se uopšte ne spominje njen muž, sin, otac ili neki muškarac⁴⁷⁷ koji zastupa njene interese, nego direktno ona, a u ovom slučaju je Ciceron djelovao kao njen savjetnik ili osoba od povjerenja da će prenijeti ovakve informacije guverneru.⁴⁷⁸ Može se zaključiti da je ona itekako vjerovala Ciceronu sa ovakvim informacijama, što bi aludiralo na to da su bili prilično bliski.

Kada je riječ o ženama u politici, Ciceron je spomenuo nekoliko primjera u svojim pismima gdje su žene imale jako bitnu političku ulogu. Jedna od njih je bila Servilija, s kojom je Ciceron imao kontakte uglavnom političke prirode, navodeći kako je ona bila žena koja se posebno zanimala za politička dešavanja.⁴⁷⁹ Posebno se to odnosilo na period nakon što je Cezar ubijen. Bauman je u svome radu naveo kako je za Cicerona ključna poveznica između Cezara i Bruta bila Servilija i da je ona bila ključni razlog zašto su njih dvojica imali relativno dobar odnos.⁴⁸⁰ Servilija je osoba kojoj se Ciceron u svojim pismima divio, ali je se istovremeno i plašio. Njena uključenost u planove zavjerenika, i smjelost da bez problema prekine bilo kojeg od njih ukoliko se ne slaže s njim je nešto što je Ciceron posebno objašnjavao svome prijatelju Atiku u pismima.⁴⁸¹

Ovakvo djelovanje, prije svega Servilije, ali mnogih drugih žena koje su ranije obrađene u radu, pokazuje da su one bile uključene u političku scenu. Imale su brojne uloge. Utjecaj su mogle iskoristiti na vlastitu mušku rodbinu ali i na druge muškarce. Očit primjer toga je Ciceron, na kojeg su itekako djelovale žene s kojima je on poslovao. Za razliku od antičkih autora koji su napisali djela koja se fokusiraju na historiju rimske civilizacije i u njima površno spomenuli žene i njihov utjecaj, a i kada jesu to je uglavnom u negativnoj konotaciji, Ciceron nije bio iznenađen njihovim djelovanjem i njihovim utjecajem. Za njega to nije bilo neobično.

na to. Mogu li vas zamoliti da imate to na umu?" (Cic. Fam. 300.1,2.) Pismo je bilo upućeno guverneru Azije 46 ili 44. godine p.n.e.

⁴⁷⁶ Bailey, 2001, 44 – 47.

⁴⁷⁷ Rowland, 1970, 194.

⁴⁷⁸ Bauman, 1992, 72.

⁴⁷⁹ *Cic. Att.* 319.2

⁴⁸⁰ Bauman, 1992, 73.; Treggiari, 1991, 229 – 232.

⁴⁸¹ *Cic. Att.* 390.1.

6.2. Terentija i Tulija

Terentija je bila supruga Cicerona o kojoj je dostupno jako malo podataka,⁴⁸² s tim da je ona stekla ogromno bogatstvo samostalnim radom i zalaganjem. I pored toga, njihov brak je jedan od najzanimljivijih za istraživače s obzirom na njihove razgovore putem pisama, koji su dosta intimnije prirode. Prema Plutarhu, ona je kao miraz sa sobom donijela 120 000 drahmi i već je u trenucima sklapanja braka sa Ciceronom posjedovala nekoliko kuća u Rimu i okolici.⁴⁸³ Ovo je svakako bio koristan brak za jednog mladića čija je politička karijera tek počinjala. Oženivši se s njom, Ciceron je potpuno prepustio vođenje domaćinstva njoj, a istina je i bila da je on jedva čekao da tu ulogu prebaci na nekog drugog.⁴⁸⁴ Pored toga, Terentija je imala ogroman utjecaj na Cicerona i na njegove političke akte.⁴⁸⁵ Nije ju pretjerano zanimala njegova književna strana života tako da je on u svojim književnim radovima nije ni spomenuo. Vjerovatno je to bilo jedino mjesto i prostor gdje je Ciceron bio miran i tu je mogao djelovati potpuno samostalan.

Sačuvan je cijeli opus Ciceronovih pisama Terentiji koji ujedno predstavljaju i historiju njegovog domaćinstva. Ispočetka su to uglavnom bila duga pisma, a kasnije se njihov obim dosta smanjuje, dok su na samom kraju bile kratke bilješke.⁴⁸⁶ Nije promjena bila samo u tome što je Ciceron manje pisao, nego je i njegov načina pisanja postajao drugačiji kako je vrijeme odmicalo. “*Budi uvjerena da ja nemam ništa bolje od tebe.*”⁴⁸⁷ “*Očekujem da ću biti u Tusculumu sedmog ili osmog ovog mjeseca, budi oprezna da sve pripremiš kako treba.*”⁴⁸⁸ Samo su kratke rečenice iz Ciceronovih pisama u kojima se vidi njegova potpuna promjena odnosa prema svojoj supruzi. Nekoliko mjeseci nakon ovog pisma, Ciceron se razveo od svoje supruge nakon skoro 30 godina braka.⁴⁸⁹

Kakvi su zapravo bili motivi Cicerona za ovakvo diskreditiranje svoje supruge? Motivi se nikada neće saznati jer oni nisu zapisani u pismima. Međutim, Ciceron je svoj razvod

⁴⁸² Ne postoje nikakvi sigurni i čvrsti dokazi koji govore o tome da je Terentijina porodica bila bogata ili ugledna, štaviše, postoji samo jedan podatak u kojem se navodi da je njena sestra bila jedna od Vestalki. S obzirom da njen otac nikada nije spomenut u Ciceronovim pismima, smatra se da je on preminuo dosta ranije. (Treggiari, 2007 178.)

⁴⁸³ *Plut. Cic.* 8.2.

⁴⁸⁴ Hemelrijk, 2004, 197.

⁴⁸⁵ Boissier, 1965, 91 – 92.; Grubbs, 2002, 21.

⁴⁸⁶ Boissier, 1965, 93.

⁴⁸⁷ *Cic. Fam.* 14.1.

⁴⁸⁸ *Cic. Fam.* 14.20.

⁴⁸⁹ Boissier, 1965, 95.

pravdao rasipanjem i zloupotrebom njegovog vlastitog novca od strane supruge, te ju je nekoliko puta optužio da ga je ona potpuno uništila.⁴⁹⁰ Jeste Ciceron nekoliko puta u pismima Atiku spomenuo da je bio potkraden od vlastite supruge. Nikada nije vodio svoje račune niti je bio opčinjen novcem, ali je u jednom momentu detaljnije pogledao račune i došao do takve spoznaje.⁴⁹¹

Sa Terentijom je Ciceron dobio dvoje djece, a jedno od njih je bila Tulija, njegova kćerka. On je bio taj koji je direktno utjecao na njen razvoj još kao mlade osobe, pa joj je on osigurao obrazovanje i utjecao na njeno intelektualno znanje.⁴⁹² Ciceron je birao muževe za svoju kćerku Tulliju dok je za treći brak dao pravo Terentiji i Tulliji da odaberu koga ona želi.⁴⁹³ Međutim, ova teza koju je iznio Dixon u svome radu da je Ciceron dozvolio supruzi i kćerci da odaberu budućeg muža i nema jako uporište u nauci. Naime, muškarac za kojeg se Tullija htjela udati bio je Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*) čovjek koji je bio izraziti pristalica i jedan od najvjernijih ljudi Gaja Julija Cezara. Ako se uzme u obzir da je Ciceron više naginjao strani Pompeja i Senata, onda je sasvim jasno zašto ovakva teza nema jako uporište.⁴⁹⁴

Ovakve zaruke najbolje oslikavaju nezavisnost koje su imale Tulija i njena majka Terentija onda kada je Ciceron bio izvan Rima. Nedostaju podaci koji tačno govore kako je došlo do ovoga braka i koji je isključivi razlog.⁴⁹⁵ Pitanja koja se provlače kao ključna jesu da li su Tulija i Terentija ovim brakom htjele da Ciceronovu vjernost prenesu na Cezara, a ne da više bude pristalica Pompeja⁴⁹⁶, čija je frakcija u tim trenucima i gubila građanski rat? Da li su njih dvije na ovaj način htjele da djeluju na jako važno političko opredijeljenje Cicerona?⁴⁹⁷ To je svakako jedna od teorija, i ako se posmatraju brakovi u rimskom periodu, vjerovatnija. Pored toga da je Dolabela bio čovjek koji se svidio Tulliji, u njemu je pronađena mogućnost da oni pristanu na stranu populara kao određena vrsta političkog čina.

⁴⁹⁰ Boissier, 1965, 95 – 96.

⁴⁹¹ *Cic. Att.* 11, 24.

⁴⁹² “U njoj pronalazim svoje riječi, svoja razmišljanja.” (*Cic. Quint.* 1.3.)

⁴⁹³ Dixon, 1985, 91 – 112.

⁴⁹⁴ Treggiari, 2007, 92 – 93.

⁴⁹⁵ Jeppesen – Wigelsworth, 2010, 88 – 90.

⁴⁹⁶ Seager, 2002, 140 – 151.

⁴⁹⁷ *Ibidem*, 90 – 91.

6.3. Pobuna rimskih žena – Hortenzija

Nakon što su Antonije i Oktavijan porazili Cezarove ubojice, vrlo brzo su zaveli vladavinu trojicu odnosno Trijumvirat. Međutim, oni su sa svojim odlukama doveli do određenog revolta među ženskim stanovništvom.⁴⁹⁸ Njima je bio potreban novac za daljne proskripcije i sukobljavanja sa tzv. Osloboditeljima, odnosno ljudima koji su sudjelovali u ubistvu Cezara, pa su tako izdali edikt u kojem se konfiskovao dio imovine od 1 400 uglednih i bogatih žena tadašnje rimske države.⁴⁹⁹ Te žene, negodujući zbog takve situacije, su se prvo obratile njihovim ženama, međutim, Fulvija im nije odlučila pomoći. Nakon toga, organizovale su demonstracije u kojima se iznjedrila Hortenzija⁵⁰⁰ kao govornica,⁵⁰¹ čiji je govor zabilježio Apijan.⁵⁰²

U svome govoru je Hortenzija istaknula da one nisu htjele niti povele građanski rat, niti su bilo koga proglasile državnim neprijateljima, i zašto onda moraju dijeliti kaznu kada nisu učestvovala u tome.⁵⁰³ U svome govoru ona je spomenula kako postoji određena podjela između muškaraca i žena. Žene nemaju nikakvu funkciju u politici, nemaju priliku da pokažu da li se mogu nositi sa političkim životom rimske države, nisu vojni zapovjednici, samim time one nisu uzrok građanskih ratova, s obzirom da je to tako, onda žene ne bi trebale da plaćaju dodatne poreze koji finansiraju obje strane građanskih ratova.⁵⁰⁴ Trijumviri su bili ogorčeni ovakvim ponašanjem, da se jedna žena ili više njih pojavi na javnom mjestu i da govori dok su muškarci ušutkani. Naredili su svojim tribunima da ih otjeraju sa Foruma, ali to nije bilo

⁴⁹⁸ MacLachlan, 2013, 107.

⁴⁹⁹ Bauman, 1992, 80.

⁵⁰⁰ Bila je kćerka rimskog konzula i oratora Kvinta Hortenzija, ali se malo zna o njenom životu osim ovog događaja kada se pojavila kao govornica. Upravo se njen otac smatra najzaslužnijim čovjekom njenog odlično smišljenog i realiziranog govora 42. godine p.n.e. (V. Max. 8.3.3.)

⁵⁰¹ App. BC. 4.32–4; V. Max. 8.3.3; Quint. Inst. 1.1.6.

⁵⁰² *Otjerane smo od Fulvije na Forum, tražile smo pomoć od nje, ali je nismo dobile. Mnoge od nas nemaju očeve, sinove, muževe i braću zbog vas, zbog vaših ratova i proskripcija. Ukoliko nam oduzmete i našu imovinu, sve ćete nam uzeti, a uništiti ćete i ugled naših porodica. Možete nas "proskriptirati" baš kao i naše muževe. Međutim, ako niti jedna od nas žena nije uništila vaše domove, nije uništila vaše vojske, niti je vodila bilo kakvu vojsku protiv vas, niti traži bilo kakvu političku funkciju, zašto onda mi moramo snositi posljedice kada nismo ni sudjelovale u tim događajima? To treba da uradimo samo zato što vi kažete da je vrijeme rata? Kada to nije bilo ratova? I otkada to žene učestvuju u plaćanju ratnih poreza i troškova? Naše pramajke su plaćale poreze i davale dobrovoljno novac onda kada je rimska država bila u opasnosti, kada su Kartažani bili ti koji su nam prijetili, ali ni tada nisu davale svoje posjede, nego su davale nakit koji su posjedovale kod kuće i tada im niko nije prijetio da će im se nešto desiti ukoliko to ne urade. Da rimska država ratuje protiv Gala ili Partije, stvar bi bila drugačija, ali kada je riječ o građanskom ratu, mi nikada nećemo platiti poreze niti ćemo utjecati i poticati sukobe jednih građana protiv drugih. Ni pod Cezarom ni pod Pompejem, ni pod Marijem, ni pod Sullom ni pod Cinnom nismo plaćale poreze. S druge strane, vi tvrdite da obnavljate Republiku?"*(App. BC. 4.33.)

⁵⁰³ Mesihović, 2021, 756.

⁵⁰⁴ Bauman, 1992, 59.

moгуće. Naredni dan su trijumviri ipak popustili i donijeli odluku da neće uzeti novac i imovinu od 1 400 žena, nego samo od 400, dok bi se ostatak novca sakupio od muškaraca koji su posjedovali imovinu vrijednu preko 100 000 drahmi.⁵⁰⁵

Dva su se pitanja postavila nakon ovakvih događaja, prvo, koje se nikada prije nije postavilo, jeste da li su matrone za koje je Hortenzija govorila imale poseban grupni identitet? A drugo, možda i bitnije, da li su one ovim protestima tražile zapravo pravo glasa? O prvom pitanju je govorio Valerije Maksim, odnosno, spomenuo je da postoje žene koje govore u ime drugih i da su najbogatije matrone svakako pripadale određenoj skupini žena koje su imale jako veliki utjecaj, iako se to nije pokazivalo u javnosti toliko često.⁵⁰⁶ Također, činjenica da su trijumviri znali od kojih tačno 1 400 žena da uzmu novac, govori o tome da su one ipak pripadale nekoj posebnoj skupini među ženama. Kada je riječ o drugom pitanju, odnosno pravu glasa žena, ništa u Hortenzijovom govoru nije sugeriralo na nešto takvo. To je jednostavno bio jedan govor kojeg su mnogi muški govornici prije nje održavali bez ikakvih problema, samo je sada bio problematičniji jer ga je održala jedna žena kojoj nije bilo dozvoljeno da tako javno govori.⁵⁰⁷

Hortenzijin govor je svakako bio izvanredan potez jedne žene tog perioda, jer je riječ o događaju koji se dešava na samim počecima Trijumvirata. Prizor žene koja je govorila na način na koji se niti jedan muškarac tog perioda nije usudio, cijeli govor je učinio još izvanrednijim. Koliko god da je poznat Hortenzijin govor u antičkom periodu, on jednostavno nije mogao preživjeti do današnjeg dana pa se zato o njemu ne govori puno, međutim zašto je to tako?⁵⁰⁸ Vjerovatno je riječ o tome što su antički pisci, među njima i Apijan, iskrivili njene riječi pa su formirali svoje verzije tog govora⁵⁰⁹. Apijan je donekle pokušao opravdati ovaj čin Hortenzije, pa tako on govori kako je Hortenzija izjavila da bi ona vrlo rado učestvovala i dala svoj novac da je znala da se taj rat vodi protiv stranog protivnika, a ne da je to rat Rimljana protiv Rimljana. Na taj način Apijan pokušava taj govor iskoristiti u političku svrhu.⁵¹⁰

Povrh svega, proskripcije su još uvijek bile u svježem sjećanju i Hortenzija je svoj govor dala okružena majkama i udovicama koje su izgubile svoje voljene u proskripcijama.⁵¹¹ Ove žene su pokazale prije svega prkos, a ne nepoštovanje prema autoritetu i moći Trijumvira.

⁵⁰⁵ Bauman, 1992, 82.; Herrmann, 1964, 111 – 115.

⁵⁰⁶ *V. Max.* 8.3.

⁵⁰⁷ Bauman, 1992, 83.

⁵⁰⁸ Balsdon, 1962, 56.

⁵⁰⁹ Pomeroy, 1975, 175.

⁵¹⁰ *App. BC.* 4.33.

⁵¹¹ Takacs, 2008, 21.

Moguće je da je sa ovim činom Hortenzija svakako promijenila javni život u Rimu na kraju same kasne Republike. Njena riječitost i prizor gdje su žene brutalno otjerane od trijumvira i tribuna izazvao je takav osjećaj u javnosti da su žene zapravo tu ostvarile pobjedu. Hortenziji su se svi divili jer je ona stala u zaštitu jedne socijalne grupe, ne samo nje same.⁵¹²

⁵¹² Fantham, 1994, 274.

7. Žena kao bitan faktor rimske države

Gdje, kada, kako i ko? Ključna su pitanja koja se moraju postavljati kada se govori o ženama u rimskom svijetu i njihovom utjecaju. Ne može se poreći da je bilo jako teško, ali i opasno biti žena u rimskom svijetu, pogotovo ako se uzme u obzir da su muškarci imali daleko veća prava i mogućnosti u odnosu na njih.⁵¹³ Potrebno je odmah odvojiti dvije ključne stvari, jedna je ta da žene u uglednim porodicama jesu bile u lošijem položaju u odnosu na muškarce, ali su to istovremeno bile žene koje su bile itekako moćne i imale su ogromnog utjecaja na rimsku državu.⁵¹⁴ S druge strane, postojale su one žene za koje se može reći kako nisu uopšte bile bitan faktor u rimskoj državi u smislu da svojim djelovanjem nisu dovele do određenih promjena.

Da su žene smatrane bitnim faktorom govore i podaci da je ugled jednog muškarca u rimskom društvu uveliko ovisio o njegovoj supruzi, pa je tako poznato da bi jedan muškarac bio cijenjen, njegova supruga je morala biti potpuno čista, bez ikakvih mrlja iz prošlosti.⁵¹⁵ Najbolji i najočitiiji primjer za to jeste Marko Antonije, kojem je rimsko društvo zamjeralo njegovo zapostavljanje supruge Oktavije dok je on bio u ljubavnoj vezi sa Kleopatrom.

Kada se posmatra društvo u antičkom Rimu, idealna žena je morala da bude dobra majka, domaćica i da bude dobra supruga. Naravno da su žene u ovom periodu imale određena prava, ali to nije bilo ni blizu pravima koje su imali muškarci. Na primjeru nekoliko moćnih žena se može vidjeti kolika su prava zapravo imale žene, s obzirom da je riječ o moćnijim ženama tog perioda, ako su one imale dosta mala prava, onda one koje nisu bile u tom položaju maltene nisu imale nikakva prava. Primjera radi, Brut je oženio Porciju dok je ona još uvijek bila mlada, a razveo se od Klodije.⁵¹⁶ Klodija je bila veoma popularna žena tog perioda jer je imala odlike dobre žene koja je prije svega bila saveznica Brutu pa tek onda supruga. Rijetki su slučajevi gdje je žena mogla igrati bitnu političku ulogu u rimskom svijetu s obzirom da zvanično one nisu mogle obnašati niti jednu funkciju koja bi im to omogućila.⁵¹⁷

I pored toga, bitnost žena u rimskoj državi jeste da su one zapravo bile supruge ili majke jako važnih rimskih ličnosti i političara koji su morali donositi neke od najbitnijih odluka kako

⁵¹³ Witzke, 2015, 248.

⁵¹⁴ Gardner, 1986, 275 – 276.

⁵¹⁵ Beard, 1999, 1 – 10.; Brown, 1995, 291 – 319.

⁵¹⁶ *Plut. Brut.* 53.5.

⁵¹⁷ Dixon, 2011, 248.

za sebe i svoju porodicu tako i za rimsku državu. Tu je bila mogućnost dobre supruge ili majke da uputi svog muža ili sina u smjeru za koji je ona smatrala da je dobar. To je bila jedina mogućnost, ali sasvim dovoljna, za žene da pokažu da su one itekako mogle utjecati na odnose među rimskim moćnicima, a svakako da su mogle utjecati i na odnose između optimata i populara. Naravno, te žene nikada u javnosti nisu djelovale na svoje muškarce jer su znale da to prije svega ne mogu, a i ne bi pogodovalo njim samima.

Snažne žene poput Kornelije, majke braće Grakh, Fulvije, supruge Marka Antonija, i Livije, prve rimske carice, su ostavile duboki trag u historiji zahvaljujući njihovom utjecaju na rimsku državu. Upravo s tim utjecajnim ženama se najbolje i može odgovoriti na pitanje da li su žene, i u kojoj razmjeri, bile bitniji faktor rimske države.⁵¹⁸ No, i pored njih postoji primjer žene koja nije pripadala uglednoj porodici, a svejedno se za nju može reći da je djelovala u manirima dosta moćnijih žena tog perioda. Riječ je o “Turiji”⁵¹⁹ koja je konstantno podržavala svoga muža tokom građanskog rata i perioda proskripcija. U tim trenucima se ona obraćala moćnijim muškarcima, u nadi da će uspjeti spasiti svoga muža, što nije bila obična situacija pogotovo za vrijeme proskripcija.⁵²⁰

Niti jedan ženski glas se ne može čuti kroz historiju kako bi opisao njihov položaj i kako su se one osjećale u takvom svijetu. Muškarci su bili ti koji su pisali i stoga kada se govori o jednoj temi koja se dotiče žena u antičkom svijetu, treba voditi računa da o tome nema niti jednog jedinog ženskog izvora. Bitno je shvatiti kako su one sa određenim svojim vrlinama uspjele da stiču priznanja i kod muškaraca. Žena bez nekih posebnih vrlina nikada nije zanimala niti jednog Rimljanina, kamoli nekog ko potiče iz uglednije porodice. To je ono što je ostalo kao neka vrsta konstante tokom cijelog postojanja Rimske države. Njene vrline su je uvijek pratile i prije svega su zbog toga bile cijenjene, a ne jer je to nalagao neki zakon.⁵²¹

⁵¹⁸ Matyszak & Berry, 2008, 73 – 77.

⁵¹⁹ S obzirom da se ime ne spominje na spomeniku, u nauci se ustalilo ovo mišljenje kada je u pitanju ova nepoznata žena. (Hemelrijk, 2004, 185.)

⁵²⁰ Millar, 1983, 104.

⁵²¹ Cross, 2001 – 2004. (<https://feminaeromanae.org/rowomensyllabus.html>) (25.5.2021.)

Zaključak

“Stvarna moć se ne nalazi uvijek tamo gdje bi zvanično trebala da se nalazi,” riječi su kojima bi se mogao opisati utjecaj i moć žena u rimskoj državi. Po rimskim zakonima i običajima, žene nisu imale pretjerano velika prava niti mogućnosti da djeluju, ali se to vremenom mijenjalo pa su pojedine žene krajem Republike i tokom Principata imale enormno veliku moć u državi. Bivale su uključene u sve aspekte života i rimskog društva, od običnih poslova, do velikih pitanja političke prirode. Period u kojem su žene u radu živjele obilježen je turbulentnim društveno – političkim previranjima, pritom je ovo period kada su muškarci bili istaknute ličnosti rimskog javnog života. Ugledne žene ovoga perioda nisu, kako bi se to od rimskih supruga očekivalo, ostajale po strani, već su podupirale, predlagale, djelovale u donošenju političkih odluka svojih muževa i sinova. Većina njih, prvenstveno Fulvija, napuštaju žensku sferu života u Rimu i ulaze u muške domene politike pa čak i ratovanja.

Glavna stvar koju nas historija uči jeste da je ljudsko djelovanje dovelo do određenih posljedica koje se nikako ne mogu izmijeniti. Tako je i sa izučavanjem historije žena, dosta toga je nenapisanog, dosta toga je napisano, ali nije protumačeno na pravi način, dosta toga se još ima za protumačiti jer su i oni koji su zabilježili podatke o ženama u bilo kojem periodu, u ovom slučaju su to antički pisci, bili dosta subjektivni, niko od njih nije imao neki objektivniji stav o ženama i muškarcima tog perioda. Tako su žene živjele u svijetu u kojem, navodno, one nisu imale svoju historiju, gdje one nisu mogle dijeliti svoje ideje o njihovom pogledu na život i svijet oko njih. Čak i nekad kada su imale određeni utjecaj, antički autori ili bilo koji drugi su se potrudili da degradiraju taj utjecaj koliko god je to moguće.

Svaki aspekt ženske historije i izučavanja iste se mora izboriti sa činjenicom da je već stvorena određena historija o ženama na osnovu njihovog spola, djelovanja muškaraca i slično. Onog trenutka kada se više ljudi počelo zanimati za historiju žena i njihov pogled na dešavanja kroz historiju, je trenutak kada se drastično počinju mijenjati stvari. Nije potrebno ispočetka pisati neku novu žensku historiju, dovoljno je riješiti probleme koje stvaraju izvorni podaci koji govore o ženama, dovoljno je njih kritički sagledati i nešto drugačije od onih ljudi koji su ih već pregledati ali iz nekog subjektivnog aspekta i bez kritičke analize ih prihvatili kao takve.

Nikada se neće pronaći ime jedne žene na spisku osoba koji su držali neke bitne funkcije, niti će se vidjeti žena kako održava trijumf kako su to radili muškarci. No, sigurno će se pronaći i vidjeti da su žene u antičkom Rimu radile u javnosti skoro na svim mogućim

mjestima kuda se moglo prolaziti u Rimu, ili bilo gdje drugo u rimskoj državi. Naravno, ovo je posebno do izražaja došlo u periodu Carstva, ali bilo je sličnih situacija i u periodu Republike. Na taj način su žene itekako bile uočljive obavljajući poslove u rimskoj državi. Bilo da je riječ o doktoricama, pjevačicama, plesačicama, trgovkinjama, poeta je da su žene itekako igrale veliku ulogu u oblačenju, zabavljanju, održavanju i građenju rimske države. Sve su one imale određeni utjecaj tokom perioda sukobljavanja optimata i populara, pojedine veći politički utjecaj, ali i ostale su itekako utjecale generalno na cijelu rimsku državu.

Radnje i događaji koji su učinjeni od strane žena u periodu sukobljavanja optimata i populara su svakako promijenile percepciju posmatranja Rimljana na žene. Ono što su započele Kornelija, Sempronija, Julija, Fulvija, Oktavija i ostale žene rimske Republike, kasnije je nastavljeno u ličnosti Livije Druzile i rimskih matrona za vrijeme Carstva. Ponekad je to nastavljeno sa dobrim rezultatima, a ponekad ne baš učinkovito, međutim žene su nastavile djelovati. Najveći problem, kao što je u radu navedeno nekoliko puta, jeste nepostojanje dovoljno izvornih podataka na osnovu kojih bi se tačno mogla rekonstruisati slika položaja jedne rimske žene i njenog utjecaja na sva dešavanja oko sebe.

Pokušavajući spoznati kakav je zapravo bio život rimskih žena, potrebno je biti dosta kritičan prema drevnim izvorima, ali koliko prema njima, toliko i prema izvještavanju modernih medija o slavnim osobama, odnosno i prema literaturi i raznim autorima koji su pisali o tim temama. Jer, veliki broj informacija koje su oni prenijeli uopšte nisu podvrgnuli određenoj kritici, nego su ih samo prenijeli onakve kakve su ubilježene od strane antičkih pisaca. Svaka vrsta dokaza mora se dodatno "prosijati" i pogledati je iz različitih uglova ako se uopšte teži ka tome da se shvati suština rimskih žena i na kraju da se ima neki uvid ili razumijevanje njihove svakodnevnice i njihovog utjecaja.

Sve nabrojane žene u radu, pa čak i one koje nisu uvrštene i spominju se samo fragmentarno, su bile kvalitetno obrazovane, ambiciozne i prije svega izrazito sposobne ličnosti koje su maksimalno iskoristile vrijeme i prostor koji im je pružen tokom raznih sukobljavanja i previranja u rimskoj državi. Zanimljivo je da njihovi savremenici, prije svega Ciceron, ne vide njihovo djelovanje, utjecanje i miješanje u javnu sferu života kao problematično niti postoji određena doza začuđenosti kod njega. Kasniji antički autori, ovisno o individualnim sklonostima o njima pišu uglavnom negativne stvari i kako je njihovo djelovanje u javnosti bilo potpuno nepotrebno pa čak i sramotno.

Summary

According to Roman laws and customs, women did not have excessive rights or opportunities to act, but this changed over time, so that some women at the end of the Republic and during the Principate had enormous power in state. They were involved in all aspects of life and Roman society, from ordinary affairs to major issues of a political nature. In trying to establish the extent and nature of the influence of the women in the Republic, the ancient sources in conjunction with modern scholarly views, were critically examined. On the surface, women of Republic, specially at the end of the Republic, did seem to enjoy a wider range of freedoms, power and influence than their counterparts, or the Roman women before them.

Yet it is clear from the sources that these women also had restrictions laid upon them and that the patriarchal framework still curtailed their influence. When they over-stepped the accepted bounds, and they did, they were invariably vilified by the ancient historians and often came to be negatively portrayed by subsequent generations. Every aspect of women's history and its study must deal with the fact that a certain history of women has already been created based on the gender. The moment more people become interested in women's history and their view of events throughout history is the moment when things start to change drastically. It's not necessary to write a new women's history from the beginning, it is enough to solve the problems created by original data about women, it is enough to look at the critically. Whether these women truly deserved their vilification or whether it can simply be ascribed to the bias of ancient authors, was also explored throughout.

Biografija

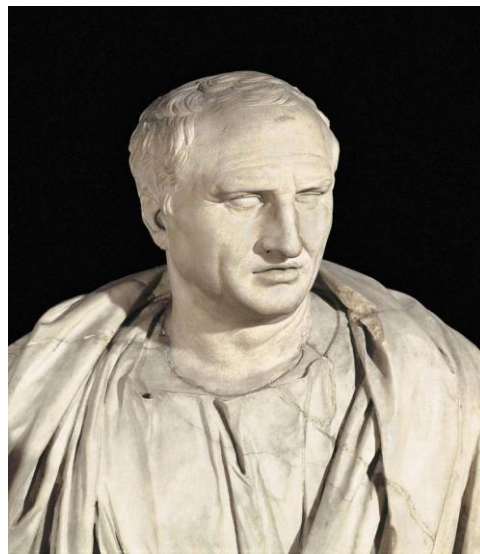
Edin Huseinović je rođen 20.11.1994. u Bihaću gdje je završio i osnovnu i srednju školu. Akademske 2016/2017. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Prvi ciklus studija u trajanju od tri godine okončava u septembru 2019. godine odbranivši dodiplomski rad na temu “Doba građanskih ratova Kasne Republike” pod mentorstvom prof. dr. Salmedina Mesihovića. Drugi ciklus studija na Odsjeku za historiju pri Filozofskom fakultetu u Sarajevu upisuje 2019. godine. U akademskoj 2020/2021. učestvuje u nastavi kao demonstrator za stručnu i tehničku pomoć u organiziranju nastave na predmetima *Historija drevnih civilizacija i klasičnog doba I, Civilizacije klasičnog doba Grčke i Rima, Historija klasičnog doba II, Bosna i Hercegovina u antičko doba i Historija Ilira i rimskih provincija u jugoistočnoj Evropi.*

Učestvovao je u nizu radionica koje je organizirao Centar za mirovno obrazovanje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu u okviru modula koji nosi naziv “Democratic Culture and Peace Pedagogy in Teacher Education” u periodu od 21.4.2021. godine do 9.6.2021. godine. Modul pripada regionalnom projektu *Preparing Future Teachers in the Western Balkans: Educating for Democracy and Human Rights*, koji provodi *The European Wergeland Center Oslo*. U okviru programa je slušao nastavu i izveo čas na temu *Razvoj nauke i tehnike na prijelazu XIX u XX stoljeće* u Maarif gimnaziji u Sarajevu.

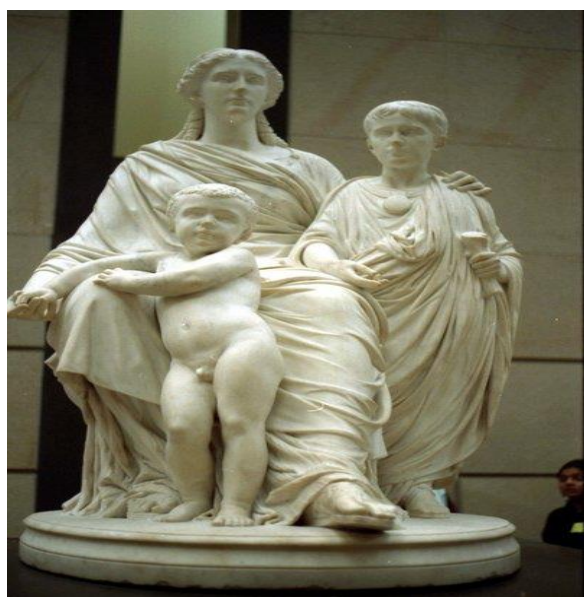
Prilog radu

Epigrafski spomenik *Laudatio Turiae*
(Preuzeto iz Hemelrijk, 2004, 185)

Bista Marka Tulija Cicerona
Preuzeto sa <https://cutt.ly/gnIWdgk>

Bista Kornelije Afrikane sa svojim sinovima
Cornélie, mère des Gracques, 1850s, Jules Caveliers, Musée du Louvre.

Prikaz samoubistva Porcije

Pierre Mignard. Museum of Fine Arts of Rennes

Preuzeto sa <https://cutt.ly/AnIEo85>

Prikaz novca koji je kovan u ime Fulvije

Preuzeto sa <https://cutt.ly/NnIELPE>

Bibliografija

Skraćenice

CIL - Corpus Inscriptiones Latinarum

LCL - The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.:
Harvard University Press

Izvori

1. Appian, *The Civil Wars*, (izd. Horace White), London – New York, 1899.
2. Appian, *Roman History, Volume I: Books 1-8.1*, Horace White, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1912.
3. Appian, *Roman History, Volume II: Books 8.2-12*, Horace White, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1912.
4. Appian, *Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1-3.26*, Horace White, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1912.
5. Appian, *Roman History, Volume IV: The Civil Wars, Books 3.27-5*, Horace White, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1912.
6. Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura.
7. Cicero, *Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law*. Translated by J. H. Freese. Loeb Classical Library 240. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930.
8. Cicero, *Letters to Atticus, Volume I-IV*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 7. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.;
9. Cicero, *Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo*. Translated by R. Gardner. Loeb Classical Library 447. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.
10. Cicero, *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, (ed. H. GROSE HODGE), Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press, 1927.
11. Cicero, *Rhetorica. Libros de Oratore Tres Continens*. Translated by A. S. Wilkins, Oxford Classical Texts, Oxford University Press, 1902 (E izdanje 2016).
12. Cicero, *On Old Age. On Friendship. On Divination*. Translated by W. A. Falconer. Loeb Classical Library 154. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1923.

13. Cicero, *Epistulae ad Familiares*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
14. Cicero, *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro*. Translated by N. H. Watts. Loeb Classical Library 252. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.
15. Cicero, *Philippics 1-6*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Revised by John T. Ramsey, Gesine Manuwald. Loeb Classical Library 189. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010.;
16. Cicero. *Philippics 7-14*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Revised by John T. Ramsey, Gesine Manuwald. Loeb Classical Library 507. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010.
17. Cicero, *Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering*, (ed. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press, 2002.
18. Cicero, *Pro Sestio. In Vatinius*. Translated by R. Gardner. Loeb Classical Library 309. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.
19. Dio Cassius, *Dio's Roman History* (ed. E. CARY), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
20. Dio Cassius, *Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes* (Halcyon Classics), (ed. H. B. FOSTER), Houston (Tex.), 2010.
21. Horace, Luce, J. V. (1963). Cleopatra as Fatale Monstrum (*Horace, Carm. 1. 37. 21*). *Classical Quarterly* 13 (02):251- 257.
22. Josephus. *The Jewish War, Volume I: Books 1-2*. Translated by H. St. J. Thackeray. Loeb Classical Library 203. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.
23. Livije 1991.: *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruka.
24. Livy. *History of Rome, Volume I: Books 1-2*. Translated by B. O. Foster. Loeb Classical Library 114. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919.
25. Livy. *History of Rome, Volume II: Books 3-4*. Translated by B. O. Foster. Loeb Classical Library 133. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1922.
26. Livy. *History of Rome, Volume III: Books 5-7*. Translated by B. O. Foster. Loeb Classical Library 172. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.
27. Macrobius. *Saturnalia, Volume I: Books 1-2*. Edited and translated by Robert A. Kaster. Loeb Classical Library 510. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

28. Cornelius Nepos. *On Great Generals. On Historians*. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 467. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1929.
29. Nepot, Iz pisama Kornelije, majke Grakha.: Kornelije Nepot, *Verba ex epistula Corneliae Gracchorum matris ex eodem libro cornelii nepotis excerpta*, <http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.fragmenta.shtml>
30. Pliny. *Natural History, Volume I: Books 1-2*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 330. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938.
31. Pliny. *Natural History, Volume II: Books 3-7*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 352. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.
32. Pliny. *Natural History, Volume III: Books 8-11*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 353. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.
33. Pliny. *Natural History, Volume IV: Books 12-16*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 370. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1945.
34. Plutarh, *Usporedni životopisi (I - III)*, Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec, 1988.
35. Plutarch. *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 80. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1916.
36. Plutarch. *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 87. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.
37. Plutarch. *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 98. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918.
38. Plutarch. *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 99. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919.
39. Plutarch. *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flaminius*. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 102. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.
40. Polybius. *The Histories, Volume I: Books 1-2*. Translated by W. R. Paton. Revised by F. W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 128. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010.

41. Sallust. *The War with Catiline. The War with Jugurtha*. Edited by John T. Ramsey. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 116. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.
42. Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. JONES), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
43. Suetonius. *Lives of the Caesars, Volume I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula*. Translated by J. C. Rolfe. Introduction by K. R. Bradley. Loeb Classical Library 31. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
44. Svetonije, *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, (ed. S. HOSU), Zagreb, 1978.
45. Tacit, *Anali*, Jakov Kostović, MH, 1970.
46. Tacit, *Historije*, Josip Miklić, Zagreb: *Latina et Graeca*, 1987.
47. Tacitus. *Agricola. Germania. Dialogue on Oratory*. Translated by M. Hutton, W. Peterson. Revised by R. M. Ogilvie, E. H. Warmington, Michael Winterbottom. Loeb Classical Library 35. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
48. Tacitus. *Histories: Books 4-5. Annals: Books 1-3*. Translated by Clifford H. Moore, John Jackson. Loeb Classical Library 249. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.
49. Valerius Maximus. *Memorable Doings and Sayings, Volume I-II: Books 1-9*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 492. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
50. Velleius Paterculus, *Gaj Velej Paterkul, Rimska povijest*, (ed. J. MIKLIĆ), Zagreb 2006
51. Velleius Paterculus. *Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti*. Translated by Frederick W. Shipley. Loeb Classical Library 152. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.
52. Virgil. *Eclogues. Georgics. Aeneid: Books 1-6*. Translated by H. Rushton Fairclough. Revised by G. P. Goold. Loeb Classical Library 63. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1916.
53. Quintilian, D. A. RUSSELL (ed.): *Quintilian: The Orator's Education, Books 1-2*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge (Mass), 1920 – 1922.

Literatura

1. ABBOT 1909.: Frank W. Abbot, *Society and Politics in Ancient Rome*, New York, Charles Scribner's Sons.
2. ARENA 2012.: Valentina Arena, *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge, Cambridge University Press.
3. BABCOCK 1965.: Charles L. Babcock, *The Early Career of Fulvia*, The American Journal of Philology, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
4. BAILEY 1971.: Shackleton Bailey, *Cicero (Classical Life and Letters)*, London, Duckworth.
5. BAILEY 2001.: Shackleton Bailey, *Cicero: Letters to friends*, Harvard, Loeb Classical Library.
6. BALSDON 1962.: John Percy Vyvian Dacre Balsdon, *Roman Women: Their History and Habits*, Bodley Head, University of Michigan.
7. BAUMAN 1992.: Richard Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, New York, Routledge.
8. BEARD & CRAWFORD 1999.: M. Beard & M. Crawford, *Rome in the Late Republic: Problems and Interpretations*, London, Duckworth.
9. BEARD 1980.: M. Beard, *The Sexual Status of Vestal Virgins*, Journal of Roman Studies Vol. 80, 12 – 27, London.
10. BECKER 2016.: Hilary Becker, *Roman Women in the Urban Economy, Occupations, social connections and gendered exclusions*, Women in Antiquity: Real Women Across the Ancient World, 915 – 931, London, Routledge.
11. BEDOYERE 2018.: Guy de la Bedoyere, *Domina: The Women Who Made Imperial Rome*, London, Yale University Press.
12. BENESS & HILLARD 2013.: Lea J. Beness & Tom Hillard, *Insulting Cornelia, Mother of the Gracchi*, Antichthon Vol. 47, 61 – 79.
13. BENGTON 1977.: Hermann Bengtson, *Marcus Antonius: Triumvir and Ruler of the Orient*, Munich, Cambridge University Press.
14. BENKE 2001.: N. Benke, *Why should the law protect Roman women? Some remarks on the Senatus Consultum Velleianum (ca. 50)*, Gender and Religion: European Studies, 41–56, Rome, Carocci.

15. BILLOWS 2009.: Richard A. Billows, *Julius Caesar; The Colossus of Rome*, New York, Routledge.
16. BOAK 1943.: Arthur E. R. Boak, *A History of Rome to 565 A.D.*, New York, The Macmillan Company.
17. BOISSIER 1965.: Gaston Boissier, *Cicero and his Friends: A Study of Roman Society in the Time of Caesar*, translated by Adnah David Jones, London and Melbourne, Ward, Lock & Co.
18. BONNER 1977.: S. F. Bonner, *Education in Ancient Rome*, Los Angeles, Berkeley.
19. BRANNSTEDT 2016.: Lovisa Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, Lund University.
20. BRENNAN 2012.: T. Corey Brennan, *Perceptions of Women's Power in the Late Republic: Terentia, Fulvia and the Generation of 63 B.C.*, A Companion to Women in the Ancient World (ed. SHARON JAMES, SHEILA DILLION), 354 – 366, Wiley – Blackwell Publishing.
21. BROWN 1995.: R. Brown, *Livy's Sabine Women and the Ideal of Concordia*, u Transactions and Proceedings of the American Philological Association 125, 291 – 319.
22. BRUNT 1988.: Peter A. Brunt, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford, Oxford Universtiy Press.
23. BULJEVIĆ 2008.: Zrinka Buljević, *Uz sprintiju iz Salone u splitskom Arheološkom muzeju*, Archaeologia Adriatica 2, 201 – 221, Zadar.
24. BUNSON 2002.: Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, New York, Facts on File.
25. BURCKHARDT 1990.: Leonahard A. Burckhardt, *The Political Elite of the Roman Republic: Comments on Recent Discussion of the Concepts of 'nobilitas' and 'homo novus'*, Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Vol. 39, 77 – 99.
26. BURNS 2007.: Jasper Burns, *Great Women of Imperial Rome; Mothers and Wives of the Caesars*, New York, Routledge.
27. BUSULADŽIĆ 2016.: Adnan Busuladžić, *Predmeti i prikazi erotskoj sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Godišnjak 45, 127 – 203, Sarajevo.
28. BUSULADŽIĆ 2018.: Adnan Busuladžić, *Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini)*, Hercegovina 17, 9 – 35, Mostar.

29. CADOUX 1980.: T. Cadoux, *Sallust and Sempronia*, *Vindex Humanitatis: Essays in Honour of John Huntly Bishop*, Armidale, 93 – 122.
30. CANFORA 2007.: Luciano Canfora, *Julius Caesar: The People's Dictator*, Edinburg, Edinburgh University Press.
31. CHAMOUX 1986.: Francois Chamoux, *Marcus Antonius: Last Prince of the Greek East*, Arthaud.
32. CLAASSEN 1998.: Jo-Marie Claassen, *The Familiar Other: The Pivotal Role of Women in Livy's Narrative of Political Development in Early Rome*, *Acta Classica* 41, 71 – 103, Classical Association of South Africa.
33. CLARK 1981.: G. Clark, *Roman Women*, *Greece and Rome* Vol. 28, 193 – 212, Cambridge University Press.
34. CLEARY & NEUMANN 2009.: Patricia Cleary & David Neumann, "The Challenges of Primary Sources", u *Society of History Education*, California State University.
35. CLOUD 2008.: Duncan Cloud, *The Constitution and Public criminal law*, *The Cambridge Ancient History: Vol. IX, The Last Age of the Roman Republic* (ed. J. A. CROOK, ANDREW LINTOTT, ELIZABETH RAWSON) 146 – 43 B.C., 491 – 530. Cambridge, Cambridge Universtiy Press.
36. CONTE 1994.: Gian B. Conte, *Latin Literature: A History*, translated by Joseph B Solodow, Baltimore, Johns Hopkins University.
37. CULHAM 2006.: Phyllis Culham, *Women in the Roman Republic*, *The Cambridge Companion to the Roman Republic* (ed. HARRIET FLOWER), 127 – 148, Cambridge, Cambridge University Press.
38. DE MARRE 2002.: Martine Elizabeth Agnes de Marre, *The Role and Position of Women in Roman North African Society* (rukopis doktorskog rada), University of South Africa.
39. DILLON & GARLAND 2005.: Matthew Dillon & Lynda Garland, *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar*, Abingdon, Taylor and Francis.
40. DILLON 1996.: John M. Dillon, *Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*, New York, Cornell University Press.
41. DIXON 1985.: Suzanne Dixon, *The Marriage Alliance in the Roman Elite*, u *Journal of Family History* Vol. 10, 353 – 378, Cambridge University Press.
42. DIXON 2001.: Suzanne Dixon, *Reading Roman women: sources, genres, and real life*, Duckworth, London.

43. DIXON 2011.: Suzanne Dixon, *From Ceremonial to Sexualities: A Survey of Scholarship on Roman Marriage*, A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds, New York, Wiley – Blackwell Publishing.
44. ECK 2007.: Werner Eck, *The Age of Augustus*, New York, Wiley – Blackwell Publishing.
45. ECKSTEIN 1995.: Arthur M. Eckstein, *Moral Vision in the Histories of Polybius*, Berkeley, University of California Press.
46. EVANS 1991.: John K. Evans, *War, Women and Children in Ancient Rome*, New York, Routledge.
47. FANTHAM 1994.: Elaine Fantham, *Republican Rome II: Women in a Wealthy Society – Aristocratic and Working Women from the Second Century, B. C.*, Women in the Classical World, 260 – 280. Oxford, Oxford University Press.
48. FELDMAN & SKLEVICKY 1985.: Andresa Feldman & Lydia Sklevicky, *U povodu šestog međunarodnog susreta historičarki*, Časopis za suvremenu povijest, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 139 – 146, Zagreb.
49. FINLEY 2002.: M. I. Finley, *The Silent Women of Rome*, Sexuality and Gender in the Classical World: Reading and Source, 147 – 162, Malden, Blackwell Publishers.
50. FISCHLER 1994.: Susan Fischler, “Social Stereotypes and Historical Analysis: The Case of the Imperial Women at Rome”, u *Women in Ancient Societies: An Illusion of the Nights*, 115 – 133, New York.
51. FLORY 1995.: Marleen B. Flory, *The Deification of Roman Women*, u *The Ancient History Bulletin* 9.3; 127 – 134, Calgary.
52. FREEDEN 2006.: Michael Freeden, *Političke ideologije: novi prikaz*, Algoritam, Zagreb.
53. FREISENBRUCH 2010.: Annelise Freisenbruch, *Caesar’s Wives: Sex, Power and Politics in the Roman Empire*, New York, Simon & Schuster.
54. FRIER, MCGINN & MCGINN 2004.: *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford, Oxford University Press.
55. GARDNER 1986.: Jane F. Gardner, *Women in Roman Law and Society*, New York, Routledge.
56. GIUNIO 2016.: Kornelija A. Junio, *Biti žena u starom Rimu*, Zbornik radova instituta za arheologiju 3, 27 – 45, Zagreb.
57. GOLDSWORTHY 2006.: Adrian Goldsworthy, *Caesar – Life of a Colossus*, New Haven i London, Yale University Press.

58. GOLDSWORTHY 2014.: Adrian Goldsworthy, *Augustus: First Emperor of Rome*, New Haven i London, Yale University Press.
59. GOODMAN & SONI 2012.: Rob Goodman & Jimmy Soni, *Rome's Last Citizen: The Life and Legacy of Cato, Mortal Enemy of Caesar*, New York, St. Martin's Publishing Group.
60. GOWING 1992.: A. M. Gowing, *Lepidus, The Proscriptions and the Laudatio Turiae*, *Historia Zeitschrift für Alte Geschichte* 41, 283 – 296.
61. GREBE 2003.: Sabine Grebe, *Marriage and Exile: Cicero's Letters to Terentia*, *Helios* Vol. 30, 127 – 146.
62. GREENE 2005.: Ellen Greene, *Women Poets in Ancient Greece and Rome*, Oklahoma, University of Oklahoma Press.
63. GRIFFIN 2008.: Miriam Griffin, *The intellectual developments of the Ciceronian age*, *The Cambridge Ancient History: Vol. IX, The Last Age of the Roman Republic* (ed. J. A. CROOK, ANDREW LINTOTT, ELIZABETH RAWSON) 146 – 43 B.C., Cambridge, Cambridge Universtiy Press.
64. GRUBBS 2002.: Judith Evans Grubb, *Woman and the law in the Roman Empire: A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*, New York, Routledge Taylor & Francis e-Library.
65. GRUEN 1990.: Erich S. Gruen, *Studies in Greek Culture and Roman Policy*, University of California Press.
66. GRUEN 1995.: Erich S. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley, University of California Press.
67. HALES 2003.: S. Hales, *The Roman House and Social Identity*, Cambridge, Cambridge University Press.
68. HANSON 2013.: A. E. Hanson, *The Roman Family, Life, Death, and Entertanimnet in the Roman Empire*
69. HASKELL 1964.: Henry J. Haskell, *This was Cicero*, London, Fawcett Publications Incorporated.
70. HAWKINS 2013.: Cameron Hawkins, *Labour and Employment*, *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (ed. PAUL ERDKAMP), Cambridge, Cambridge University Press.
71. HEMELRIJK 1999.: Emily A. Hemelrijk, *Matrona docta: Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, Routledge, London.

72. HEMELRIJK 2004.: Emily A. Hemelrijk, *Masculinity and Femininity in the 'Laudatio Turiae*, *The Classical Quarterly* Vol. 54, 185 – 197, Cambridge University Press.
73. HEMELRIJK 2005.: Emily A. Hemelrijk, *Octavian and the introduction of public statues for women in Rome*, *Athenaeum* Vol. 93, 309 – 317, The University of Pavia.
74. HILLARD 1989.: Tom Hillard, *Republican Politics, Women and the Evidence*, *Helios* Vol. 16, 165 – 182.
75. HILLARD 1992.: Tom Hillard, *On Stage, Behind the Curtain: Images of Politically Active Women in the Late Roman Republic*, *Stereotypes of Women in Power: Historical Perspectives and Revisionist Views*, 53 – 55, New York, Greenwood Press.
76. HORVAT 1954.: Marijan Horvat, *Rimsko pravo I i II*, Zagreb, Školska knjiga.
77. HUZAR 1978.: Eleanor Goltz Huzar, *Mark Antony: A Biography*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
78. JEPPESEN – WIGELSWORTH 2010.: Alison D. Jeppesen – Wigelsworth, *The Portrayal of Roman Wives in Literature and Inscriptions* (rukopis doktorskog rada), University of Calgary.
79. JOSHEL 1992.: Sandra Joshel, *Work, Identity and Legal Status in Rome. A Study of the Occupational Inscriptions*, Norman, University of Oklahoma Press.
80. KEAVENEY 2005.: Arthur Keaveney, *Sulla: The Last Republican*, New York – London, Routledge.
81. KEEGAN 2008.: Peter Keegan, *Turia, Lepidus and Rome's Epigraphic Environment*, *Studia humaniora Tartuensia* Vol. 9, 1 – 7.
82. KENNEDY 2017.: Jordan Kennedy, *Women's Rights in Ancient Rome: From Republic to Empire*, *The Hanover Historical Review* 13.
83. KLEIJWEGT 2002.: Marc Kleijwegt, *Textile Manufacturing for a Religious Market*, *After the Past: Essays in Ancient History in Honour of H. W. Pleket*, 81 – 135, Leiden.
84. KNAPP 2013.: Robert C. Knapp, *Invisible Romans: Prostitutes, Outlaws, Slaves, Gladiators, Ordinary Men and Women...The Romans that history forgot*, London, Profile Books.
85. LANGLANDS 2006.: Rebecca Langlands, *Sexual morality in ancient Rome*, New York, Cambridge University Press, 2006.
86. LAWRENCE 2014.: Thea Lawrence, *The Laudatio Turiae: A Valuable Source for the Political and Social History of Triumviral and Early Augustan Rome*, *Berkeley Undergraduate Journal of Classics* 3, 1 – 10.

87. LEFKOWITZ 1996.: Mary R. Lefkowitz, *Wives and Husbands, Women in Antiquity*, 67 – 82, Oxford.
88. LERNER 1979.: Gerda Lerner, *The Majority Finds Its Past; Placing Women in History*, University of North Carolina Press.
89. LIGHTMAN & LIGHTMAN 2008: Marjorie Lightman, Benjamin Lightman, *A to Z of ancient Greek and Roman women*, New York, Infobase Publishing.
90. LINDSAY 2009.: Hugh Lindsay, *The Man in Turia's Life, with a Consideration of Inheritance Issues, Infertility and Virtues in Marriage in the 1st c. B.C.*, *Journal of Roman Archaeology*, 183 – 198, Cambridge.
91. LINTOTT 2008.: Andrew Lintott, *The crisis of the Republic: sources and source problems*, *The Cambridge Ancient History: Vol. IX, The Last Age of the Roman Republic* (ed. J. A. CROOK, ANDREW LINTOTT, ELIZABETH RAWSON) 146 – 43 B.C., Cambridge, Cambridge University Press.
92. LOAR 2019.: Matthew P. Loar, *Sempronia, Q. Curius and the Decline of Roman Gentes in Sallust's Bellum Catilinae*, *Histos* 13, 146 – 157.
93. MACKAY 2009.: Christopher S. Mackay, *The Breakdown of the Roman Republic*, Cambridge, Cambridge University Press.
94. MACKIE 1992.: Nicola Mackie, *Popularis Ideology and Popular Politics at Rome in the First Century B.C.*, *Rheinisches Museum für Philologie* 135, 49–73.
95. MACLACHLAN, 2013.: Bonnie MacLachlan, *Women in Ancient Rome A Sourcebook*, London, Bloomsbury Publishing.
96. MACMULLEN 1974.: Ramsay MacMullen, *Roman Social Relations 50 B.C. do A.D. 284.*, London, Yale University Press.
97. MARINCOLA 2007.: John Marincola, *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Oxford, Blackwell Publishing.
98. MARSHALL 1989.: A. J. Marshall, *Ladies at Law: The Role of Women in the Roman Civil Courts*, *Studies in Latin Literature and Roman History Vol. 5*, 35 – 54, Bruxelles.
99. MATYSZAK & BERRY 2008.: Philip Matyszak & Joanne Berry, *Lives of the Romans*, London, Thames and Hudson.
100. MCGINN 1998.: Thomas A. J. McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, New York, Oxford University Press.
101. MELLOR 1990.: Ronald Mellor, *The Roman Historians*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

102. MESIHOVIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, *ORBIS ROMANVS*, autorsko izdanje, Sarajevo.
103. MESIHOVIĆ, 2016.: Salmedin Mesihović, *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta, Gaj Lelije i Scipion Emilijan*, autorsko izdanje, Sarajevo.
104. MESIHOVIĆ 2019.: Salmedin Mesihović. *Cornelia Africana Minor, filia Scipionis et mater Gracchorvm*, Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije, S.O.R. "Mentor", Sarajevo.
105. MESIHOVIĆ 2021.: Salmedin Mesihović, *Prva Republika*, elektronsko izdanje, Sarajevo.
106. MESIHOVIĆ & ŠAČIĆ 2015.: Salmedin Mesihović i Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
107. MILLAR 1983.: Fergus Millar, *Epigraphy*, Sources for Ancient History, 80 – 136, Cambridge, Cambridge University Press.
108. MILNOR 2009.: Kristina Milnor, *Women in Roman Historiography*, The Cambridge Companion to the Roman Historians, (ed. ANDRES FELDHERR), 276 – 287, Cambridge, Cambridge University Press.
109. MOORE 2017.: Daniel Walker Moore, *Learning from Experience: Polybius and the Progress of Rome*, The Classical Quarterly Vol. 67, 132 – 148.
110. MOORE 2017.: Katrina Moore, *Octavia Minor and the Transition from Republic to Empire*, (rukopis završnog magistarskog rada), Clemson University.
111. MORLEY 2004.: Neville Morley, *Theories, Models and Concepts in Ancient History*, New York, Routledge.
112. NEVETT 1997.: Lisa Nevett, *Perceptions of Domestic Space in Roman Italy*. u *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space* (ed. BERYL RAWSON, PAUL WEAVER), 281 – 298, Oxford, Oxford University Press.
113. OSGOOD 2006.: Josiah Osgood, *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press.
114. OSGOOD 2014.: Josiah Osgood, *Turia: A Roman Woman's Civil War*, Oxford, Oxford University Press.
115. PELLING 1988.: Christoper Pelling, *Plutarch: Life of Antony*, Cambridge, Cambridge University Press.
116. POMEROY 1975.: Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, New York, Schocken Books.

117. POTTER 2011.: David S. Potter, *Emperors of Rome: The Story of Imperial Rome from Julius Caesar to the Last Emperor*, London, Quercus Publishing.
118. PRESTON 2010.: Diana Preston, *Cleopatra and Antony: Power, Love and Politics in the Ancient World*, New York, Walker & Company.
119. PRUDENCE, 1971.: Jones J. Prudence, *Cleopatra A Sourcebook*, Norman, University of Oklahoma Press.
120. RAVLIĆ 2003.: Slaven Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura nakladno – istraživački zavod, Zagreb.
121. RAWSON 1974.: Beryl Rawson, *Roman Concubinage and Other De Facto Marriages*, Transaction of the American Philological Association, 279 – 305, The Johns Hopkins University Press.
122. RAWSON 1975.: Elizabeth Rawson, *Cicero a Portrait*, London, Cambridge University Press.
123. RAWSON 1986.: Beryl Rawson, *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*, London, Cornell University Press.
124. RAWSON 1994.: Elizabeth Rawson, *Caesar: civil war and dictatorship*, The Cambridge Ancient History: Vol. IX, The Last Age of the Roman Republic (ed. J. A. CROOK, ANDREW LINTOTT, ELIZABETH RAWSON) 146 – 43 B.C., 424 – 467, Cambridge, Cambridge University Press.
125. RAWSON 2013.: Beryl Rawson, *Marriages, families, households*, The Cambridge Companion to Ancient Rome (ed. PAUL ERDKAMP), 93 – 109, Cambridge, Cambridge University Press.
126. ROBB 2010.: M. A. Robb, *Beyond Populares and Optimates: Political Language in the Late Republic*, Journal of Roman Studies, 102, Stuttgart.
127. ROLLER 2012.: Matthew B. Roller, *Cornelia: on making one's name as mater Gracchorum*, Johns Hopkins University.
128. ROSS TAYLOR 1961.: Lily Ross Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley, University of California Press.
129. ROWLAND 1970.: Robert J. Rowland, *Cicero's Necessarii*, The Classical Journal Vol. 65, 193 – 198.
130. SAEGER 1972.: Robin Saeger, *Cicero and the World Popularis*, The Classical Quarterly 22, 328 – 338.
131. SANADER 2002.: Mirjana Sanader, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb, Ceres.

132. SCHEID 2003.: J. Scheid, *An Introduction to Roman Religion*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
133. SCHIFF 2010.: Stacy Schiff, *Cleopatra A Life*, Boston, Little, Brown & Co.
134. SCHULTZ 2006.: C. E. Schultz, *Women's religious activity in the Roman Republic*, North Carolina, Chaper Hill.
135. SCULLARD 2010.: H. H. Scullard, *From the Gracchi to Nero; a History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68.*, London – New York, Routledge.
136. SEAGER 2002.: Robin Seager, *Pompey the Great*, Oxford, Blackwell Publishing.
137. SELTMAN 1956.: Charles T. Seltman, *Women in Antiquity*, London, Thames and Hudson.
138. SHELTON 1998.: J. A. Shelton, *As the Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History*, New York, Oxford Universtiy Press.
139. SHOTTER 2005.: David Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, New York – London, Routledge.
140. SKINNER 1983.: Marilyn Skinner, *Clodia Metelli*, Transactions of the American Philological Association 113, 273 – 287.
141. SMITH 1844.: William Smith, *The Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Boston, Little, Brown and Company.
142. STEINBY 1982.: M. Steinby, *I senatori e l'industria laterizia urbana, Tituli 4*, 227 – 237, Roma.
143. STEVENSON 2011.: Tom Stevenson, *Women of Early Rome as Exempla in Livy*, *AB Urbe Condita, Book 1*, Classical World: A Quarterly Journal on Antiquity, 175 -189, Johns Hopinks University Press.
144. STOCKTON 1979.: David Stockton, *The Gracchi*, Oxford University Press, Oxford.
145. STRONG, 2016.: Anise K. Strong, *Prostitutes and Matrons in the Roman World*, Cambridge, Cambridge University Press.
146. SUMI 1997.: Geoffrey S. Sumi, *Power and Ritual: The Crowd at Clodiu's Funeral*, *Historia Zeitschrift für Alte Geschichte* 46, 80 – 102.
147. SYME 1939.: Ronald Syme, *The Roman Revolution*, New York ,Oxford Universtiy Press.
148. SYME 1964.: Ronald Syme, *Sallust*, Berkeley and Los Angeles, Universtiy of California Press.
149. TAKACS 2008.: Sarolta A. Takacs, *Vestal Virgins, Sibyls and Matrons*, Austin,University of Texas Press.

150. TIFFOU 1973.: E. Tiffou, *Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues*, *Phoenix* 29, Classical Association of Canada.
151. TRAPP 2003.: Michael B. Trapp, *Greek and Latin letters: an anthology with translation*, Cambridge, Cambridge University Press.
152. TREGGIARI 1976.: Susan Treggiari, *Jobs for women*, *American Journal of Ancient History* 1, 76 – 104.
153. TREGGIARI 1981.: Susan Treggiari, *Concubinae*, *Papers of the British School at Rome* 49, 59 – 81, Rome.
154. TREGGIARI 1991.: Susan Treggiari, *Roman Marriage. Iusti coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford, Clarendon Press.)
155. TREGGIARI 2007.: Susan Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia, The Women of Cicero's Family*, New York, Routledge.
156. TREGGIARI 2019.: Susan Treggiari, *Servilia and Her Family*, New York ,Oxford University Press.
157. WALBANK 1972.: F. W. Walbank, *Polybius*, *Journal of Roman Studies*, Los Angeles – London, University of California Press.
158. WATSON 1967.: A. Watson, *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford., Clarendon Press.
159. WEIAND 1917.: Helen Weiland, *The Position of Women in the Late Roman Republic: Part I – II*, *The Classical Journal* 12, 378 – 392.
160. WEIGEL 2002.: Richard D. Weigel, *LEPIDVS The Tarnished Triumvir*, New York, Routledge.
161. WELCH 1995.: Kathryn E. Welch, *Antony, Fulvia and the Ghost of Clodius in 47 B.C.*, *Greece & Rome* 42, 182 – 201, Cambridge University Press.
162. WHETSTONE JOHNSTON 2012.: Harold W. Johnston, *The Private Life of the Romans*, Chicago, Scott, Foresman and Co.
163. WILDFANG 2006.: J. H. Wildfang, *Rome's Vestal Virgins. A Study of Rome's Vestal Priestesses in the Late Republic and Early Empire*, London – New York, Routledge.
164. WINCHELL 2018.: Jeneveve T. Winchell, *A Woman Named Fulvia: Life, Actions and Perceptions* (rukopis završnog magistarskog rada), Portland State University.
165. WISTRAND 1976.: Erik Wistrand, *The so-called Laudatio Turiae: introduction, text, translation, commentary*, Goteborg, Institute of Classical Studies of the University of Goteborg.

166. WITZKE 2015.: Serena S. Witzke, *Violence against Women in Ancient Rome*, The Topography of Violence in the Greco-Roman World, 248 – 271, University of Michigan Press.
167. YAKOBSON 2016.: Alexander Yakobson, *Optimates and populares*, Oxford Research Encyclopedia in Classics, 1 – 11. New York, Oxford University Press.

Internet stranice

1. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Bravery_of_Women*/home.html
2. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0070%3Atext%3Dcomintro>
3. <https://www.livius.org/articles/person/julia-2/>
4. <https://feminaeromanae.org/rowomensyllabus.html>
5. <https://stockton.edu/hellenic-studies/documents/chs-summaries/hallett88.pdf>